सत्यमेव जयते
महाराष्ट्र शासन

महिला धोरण

२०१३

(मसुदा)

महिला व बाल विकास विभाग

महाराष्ट्र शासन

महिला व बाल विकास WOMEN & CHILD DEVELOPMENT महाराष्ट्र शासन

समान हक्क

बाल हक्क आयोग

महिला आर्थिक विकास महामंडळ

अनुक्रमणिका		
अ.क्र.	विषय	पृष्ठ क्र.

अ.क्र.	विषय	पृष्ठ क्र.
१	पार्श्वभूमी	३
२	प्रस्तावना	६
३	महिलांसाठी सनद	८
४	जेंडर बजेट	९
५	जाणीव-जागृती / स्वयंसेवी संस्थांचा सहभाग / संनियंत्रण व पर्यवेक्षण	११
६	शिक्षण व संशोधन	१५
७	महिला वसतिगृहे	१९
८	पाळणाघर	२०
९	आरोग्य	२१
१०	प्रसाधनगृह सुविधा	२३
११	व्यसनमुक्ती	२४
१२	पर्यावरण	२५
१३	सांस्कृतिक धोरण	२७
१४	महिला व उद्योग	२८
१५	महिला आणि कायदा	२९
१६	महिला लोकप्रतिनिधींचे राजकीय सक्षमीकरण	४१
१७	कृषी, ग्रामीण, शहरी व आदिवासी क्षेत्रातील महिलांची भुमिका / पाणी पुरवठा.	४३
१८	असंघटित कामगार महिला	५३
१९	अपंग व मतिमंद महिला	५६
२०	एकल महिला	५७
२१	प्रबोधनात्मक लोक कलावंत (शाहिरी)	५९
२२	देवदासी पुनर्वसन	६०
२३	लैंगिक शोषण झालेल्या महिलांसाठी	६२
२४	तृतीयपंथी व्यक्तींकरीता	६६
२५	विविध क्षेत्रातील महिलांच्या योगदानाबद्दल पुरस्कार.	७०

* * * * * * * * *

१. पार्श्वभूमी

महाराष्ट्राला पुरोगामी, सामाजिक व राजकीय सुधारणांची प्रदीर्घ परंपरा आहे. राजमाता जिजाऊ, छत्रपती शिवाजी महाराज, महात्मा ज्योतिबा फुले आणि क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले, गोपाळ गणेश आगरकर, महर्षी कर्वे, राजर्षी शाहू महाराज, भारतरत्न डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, कर्मवीर भाऊराव पाटील, विठ्ठल रामजी शिंदे अशा असंख्य विभूतींनी महाराष्ट्राची जडण घडण केली आहे. महात्मा गांधी आणि पंडित जवाहरलाल नेहरु यांच्या प्रेरणेने राष्ट्रीय स्वातंत्र्य चळवळीतून ती अधिकाधिक समृध्द होत गेली आहे. स्वःकर्तृत्वावर सत्ता मिळाल्यानंतर राष्ट्रीय व आंतराराष्ट्रीय पातळीवर स्व.इंदिरा गांधी यांनी स्त्रीचे प्रभुत्व सिद्ध केलेले आहे. महाराष्ट्राचे पहिले मुख्यमंत्री माननीय श्री.यशवंतरावजी चव्हाण यांनी या परंपरेचे जतन केले.

भारतीय संविधानाने दिलेले मूलभूत हक्क आणि अधिकार हा स्त्रियांच्या विकासाचा पाया आहे. त्याचप्रमाणे स्त्रिया आणि समाजातील दुर्बल घटकांसाठी विशेष कायदे करण्याची तरतूद घटनेमध्ये केलेली आहे.

तथापि, स्त्रियांकडे बघण्याचा समाजाचा आणि शासनाचा दृष्टीकोन प्रामुख्याने **कल्याणकारी** उपक्रमांच्या लाभार्थी असाच राहिला. स्त्रिया विकास प्रक्रियेचा अविभाज्य घटक आहेत या तत्वाकडे दुर्लक्ष झाले. राष्ट्रीय स्वातंत्र्य चळवळीत, तसेच दुर्बल घटकांच्या हक्कांच्या चळवळीत जातिप्रथा, विषमता निर्मूलन, कामगार-शेतकऱ्यांच्या चळवळी, सामाजिक सुधारणा, उत्पादन प्रक्रिया यात स्त्रियांचा महत्वपूर्ण सहभाग असूनसुध्दा विकासातील स्त्रियांच्या योगदानाची नोंद घेतली गेली नाही. स्त्रियांसाठी केल्या गेलेल्या कायद्यांची अंमलबजावणी करण्यात शासकीय यंत्रणांनी पुरेसे लक्ष दिले नाही. त्यामुळे स्वातंत्र्योत्तर काळात शिक्षणाचे प्रमाण वाढले असले तरी एकूण सामाजिक, आर्थिक, राजकीय जीवनात स्त्रिया मागे पडत चालल्या आहेत, असे प्रत्ययास येऊ लागले. कौटुंबिक आणि सामाजिक असुरक्षितता, बेरोजगारी, स्थलांतर, आरोग्य सेवा व अन्य दैनंदिन सुविधांचा अभाव यांचा परिणाम स्त्रिया व मुलांवर प्रकर्षाने दिसून येऊ लागला. पिण्याच्या पाण्याचा अभाव, दारिद्र्य, कुपोषण, बालमृत्यू दर त्यातही स्त्रीगर्भ हत्येमुळे स्त्रियांचे समाजातील घटत चाललेले प्रमाण, स्त्रिया व मुलींची विक्री, वाढता शरीर व्यापार यातून स्त्रियांच्या मानवी हक्कांची पायमल्ली होताना दिसत आहे. विशेषतः गेल्या वीस वर्षात आपल्या देशाने उदारीकरणाचे धोरण स्वीकारल्याने, आर्थिक आणि सामाजिक घडीमध्ये मोठे बदल झाले. हे बदल अनेक क्षेत्रांत लाभदायक ठरले असले, तरी तळागाळातील लोक, विशेषकरुन स्त्रियांपर्यंत विकासाची ही फळे ज्या प्रमाणात पोहोचायला हवी होती तशी पोचली नाहीत. या असमतोलातून मानवी हक्कांच्या उल्लंघनाचे नवे प्रकार वेगाने वाढू लागले आहेत.

केवळ भारतातच नव्हे तर जगातील सर्व देशांमधील स्त्रियांच्या थोड्याफार फरकाने याच समस्या आहेत याची नोंद घेणे आवश्यक आहे.

१९४८ साली संयुक्त राष्ट्र संघाने मानवी हक्कांची सनद तयार केली. त्यातही स्त्रियांचे काही वेगळे प्रश्न आहेत आणि त्यांचा मानवी हक्काच्या दृष्टीने उहापोह झाला पाहिजे असा विचार नव्हता. त्यासाठी १९७५ साल उजाडावे लागले. स्त्रिया मागे राहिल्या तर समाजच मागे पडत जातो याची जाणीव होऊन संयुक्त राष्ट्रसंघाने प्रथम आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष जाहीर केले आणि त्याचेच पुढे

महिला दशकात रुपांतर केले. त्याचे औचित्य साधून भारत सरकारने डॉ.नीरा देसाई यांच्या नेतृत्वाखाली एक समिती नेमून **समतेकडे वाटचाल** हा स्त्रियांच्या परिस्थितीविषयक अहवाल तयार केला. त्याच्या पाठोपाट डॉ.इला भट यांनी श्रमशक्ती हा अहवाल तयार केला. या दोन अहवालांतून भारतीय स्त्रियांच्या परिस्थितीचे सम्यक दर्शन घडते. स्त्रियांचे शिक्षण, आरोग्य, रोजगार, विघातक सामाजिक चालीरिती, प्रथा, परंपरांचा त्यांच्यावर होणारा परिणाम व उपाययोजना आदी संदर्भात त्यातून ठोस मांडणी करण्यात आली. स्व.पंतप्रधान राजीव गांधी यांच्या पुढाकाराने नॅशनल प्रॉस्पेक्टिव्ह प्लॅन तयार करण्यात आला. भारतीय संविधानाच्या बरोबरीने उपरोक्त तीन दस्तऐवज स्त्रियांविषयक धोरण तयार करण्यासाठी महत्वाचे आहेत.

संयुक्त राष्ट्रसंघाने आपल्या सदस्यांनी एका लयीत स्त्रियांची प्रगती घडवून आणावी यासाठी आंतरराष्ट्रीय संकेत तयार केले. त्यात १९७९ मधील **सीडॉ** (Committee on the Elimination of Discrimination against Women) हा अत्यंत महत्वाचा दस्तऐवज मानला जातो. भारताने काही मुद्दे वगळता त्यावर सही केली असून महिला धोरण ठरविण्यासाठी सदर दस्तऐवज पायाभूत मानावा लागेल.

केवळ कागदोपत्री सुधारणा करुन भागणार नाही. स्त्रियांना प्रत्यक्षात सन्मानाने जगता आले पाहिजे. सर्व क्षेत्रांत स्त्रियांना समान संधी मिळाली पाहिजे आणि समान स्थानही मिळाले पाहिजे. स्त्रियांसाठी केलेल्या सर्व कायदेशीर तरतूदींची आणि कार्यक्रमांची अंमलबजावणी केली गेली पाहिजे. ही जबाबदारी प्रथमतः राज्य व केंद्र शासनाची आहे.

उपरोक्त दस्तऐवजांतून स्त्री हक्क व अधिकारांची जरी तपशिलवार नोंद झालेली असली तरी अंमलबजावणीत येणाऱ्या अडचणी खूपच आहेत.

१.१ जगातील मानवी समाज पितृसत्ताक व पुरुषप्रधान आहे, त्यामुळे स्त्री, पुरुषांवर लिंगभेदाधिष्ठित संस्कार केले जातात. स्त्रियांसाठी वेगळी नीती मूल्ये आणि पुरुषांसाठी वेगळी नीती मूल्ये लावली जातात. या विचारसरणीचा पगडा सर्व शासकीय संस्थांवर आहे. न्याय यंत्रणा, दंड यंत्रणा, नोकरशाही, राज्य यंत्रणा, राजकीय संस्था तसेच राजकीय पक्षही त्यापासून मुक्त नाहीत. त्यामुळे स्त्रियांवर जात, धर्म, वर्ग आणि लिंगभाव अशा सर्व बाजूंनी अन्याय होत असतो.

१.२ समाजातील सर्व प्रकारच्या संस्थांवर पुरुष वर्गाचे संख्येने तसेच वैचारिक व सत्तात्मक वर्चस्व आणि नियंत्रण आहे. घटनात्मक तरतूद असली तरी स्त्रियांना सत्तेत भागीदारी करण्यात अनंत अडचणी येतात. देशाच्या सर्वोच्च लोकशाही संस्थात त्यांची संख्या फारच कमी आहे.

१.३ शिक्षण व आरोग्याची हेळसांड, हिंसाचार यामुळे स्त्रियांचे सक्षमीकरण व सबलीकरण यात अडचणी येतात.

१.४ स्त्रियांमध्ये जागृती करण्याचे प्रयत्न जितक्या प्रमाणात १९७५ नंतर झाले तितके प्रयत्न पुरुष जागृतीसाठी झाले नाहीत.

या अडचणींवर मात करण्यासाठी स्त्रियांविषयक उपरोक्त दस्तऐवजातून केलेली तात्विक मांडणी तसेच कार्यक्रमात्मक मांडणी व अंमलबजावणीचे डावपेच यांची सुस्पष्ट आणि सूत्रबध्द मांडणी करणे अत्यंत गरजेचे आहे. **महाराष्ट्र राज्याचे स्त्रियांविषयक धोरण** या दस्तऐवजातून ती करता येईल.

यापूर्वी १९९४ साली केंद्राने त्यावेळचे महाराष्ट्राचे माननीय मुख्यमंत्री श्री. शरदचंद्र पवार यांच्या पुढाकाराने महिला धोरण तयार करण्यात आले. अशाप्रकारचे धोरण बनविणारे अग्रेसर राज्य अशी महाराष्ट्राची ओळख त्यातून निर्माण झाली. या धोरणाच्या आखणीत महाराष्ट्रातील सर्व प्रमुख स्त्री संघटनांनी महत्वपूर्ण भागीदारी केली होती. नंतर २००१ साली पुन्हा महाराष्ट्र शासनाने तत्कालीन मा.मुख्यमंत्री श्री.विलासराव देशमुख यांच्या नेतृत्वाखाली महिला धोरण तयार केले होते. या दोन्ही धोरणांमुळे काही चांगले निर्णय झाले व उपक्रम मार्गी लागले व महिलांबाबतच्या दृष्टिकोनाला काही एक दिशा लाभली.

दुसरे महिला धोरण जाहीर होऊन १२ वर्षे झालेली आहेत. आता बदललेल्या परिस्थितीशी सुसंगत व महिलांना एक व्यक्ती म्हणून निसर्गाने व घटनेने दिलेले अधिकार सक्षमपणे वापरता येतील, असे सर्वंकष धोरण नव्याने जाहीर करणे आवश्यक आहे. हे लक्षात आल्याने, महिला व बाल विकास विभागाने शासन निर्णय क्रमांक संकीर्ण-२००८/प्र.क्र.२६१/(भाग-१)/का-२ अन्वये दिनांक १२ जुलै, २०१२ रोजी एक समिती स्थापन करुन नवीन महिला धोरणाच्या आखणीस प्रारंभ केला. या समितीने एकूण ९ विषयांसाठी स्वतंत्रपणे ९ उपसमित्या तयार केल्या. त्यात महिलांच्या प्रश्नांची जाण असणारे व तळागाळात काम करणारे सामाजिक कार्यकर्ते, महिला संघटनांचे प्रतिनिधी, लोकप्रतिनिधी व इतर तज्ञांचा समावेश होता.

आता हे तिसरे महिला धोरण प्रसिध्द करतांना आम्हांला अभिमान वाटत असून, स्त्री सक्षमीकरणाच्या प्रक्रियेला त्यामुळे अधिक गती मिळेल, अशी आशा वाटते. यामुळे महाराष्ट्र हे खरोखरच सर्व क्षेत्रात अग्रभागी राहील, अशी आम्हांला खात्री आहे. समाजाचा एक परिपूर्ण आणि समान घटक म्हणून स्त्रियांना समान स्थान प्राप्त व्हावे, यासाठी महाराष्ट्र सरकार कटिबध्द आहे.

* * * * * * * * * * * *

२. प्रस्तावना

महिलांचे सक्षमीकरण म्हणजेच देशाचा विकास ही बाब विचारात घेऊनच पुरोगामी महाराष्ट्राने महिलांसाठी स्वतंत्र महिला धोरण १९९४ मध्ये आणून महिलांच्या सक्षमीकरणाच्या दृष्टीने एक महत्वाचे पाऊल टाकले. मात्र महिलांसाठी केवळ कल्याणकारी उपक्रम व योजना राबवून महिलांचे सक्षमीकरण होणार नाही, तर त्यासाठी या उपक्रमाबरोबरच महिलांचा निर्णय प्रक्रियेत सक्रीय सहभाग आवश्यक आहे. ही बाब विचारात घेऊन तसेच कालानुरूप झालेल्या बदलाचा विचार करुन शासनाने सन २००१ मध्ये दुसरे महिला धोरण जाहीर केले.

या दोन्हीही धोरणांमध्ये प्रामुख्याने महिलांवरील अत्याचार, हिंसा, महिला विषयक कायदे, त्यांचा आर्थिक दर्जात सुधारणा, प्रसार माध्यमांची भूमिका, स्वयंसेवी संस्थांचा सहभाग, महिलांना केंद्रस्थानी मानून नियोजन, स्वयंसहाय्यता बचतगटांचा विकास, महिला विषयीचे हक्क व कायदे याबाबत जनजागृती यावर प्रामुख्याने भर देण्यात आला. या दोन्ही धोरणांच्या अनुषंगाने महिलांच्या विकासाच्या विविध बाबींवर विशेष लक्ष केंद्रीत केले. त्याचेच फलीत म्हणजेच महिलांची शिक्षणातील प्रगती, त्यांच्या आरोग्यात सुधारणा, महिलांचा मालमत्तेतील हक्क, महिला विषयक कायद्यांची जनजागृती, या बरोबरच शासकीय व निमशासकीय यंत्रणामध्ये नोकरीच्या संधी उपलब्ध होण्याच्या दृष्टीने स्वर्गीय राजीव गांधी यांच्या दूरदृष्टीतून आलेले नोकरीमध्ये ३०% व राजकीय क्षेत्रात स्थानिक स्वराज्य संस्थेत ३३% महिला आरक्षण करण्यात आले व सध्या राजकीय क्षेत्रातील महिलांचा सहभाग वाढविण्याच्या दृष्टीने स्थानिक संस्थांमध्ये महिलांसाठी ५०% आरक्षण यासारख्या ठळक बाबी प्रामुख्याने महिलांच्या सर्वांगीण सक्षमीकरणाकरीता उपयुक्त ठरत आहेत.

महाराष्ट्राच्या विकासाचा चढता आलेख विचारात घेतला तर त्यामध्ये महिलांचे असलेले योगदान ठळकपणे जाणवत आहे. प्रत्येक क्षेत्रात महिला प्रगतीपथावर आहेत, ही बाब निश्चितच महाराष्ट्राला भूषणावह आहे. महिलांकरिता करण्यात आलेल्या धोरणांचा हा परिणाम आहे असे म्हटल्यास अतिशयोक्ती होणार नाही. परंतु असे करत असतांना २१ व्या शतकात येणाऱ्या नवीन बाबी, आव्हाने यांचा विचार करुन महिलांच्या या धोरणांमध्ये सुधारणा करणे अपेक्षित आहे. एकीकडे महिलांमधील शिक्षणाचे व अर्थाजनाचे वाढलेले लक्षणीय प्रमाण सुखदायक आहे तर दुसरीकडे दर हजार पुरुषांमागे त्यांचे घटलेले प्रमाण ही गोष्ट सुध्दा क्लेशकारक आहे. मात्र समाजातील जागृत घटक, स्त्री संघटना आणि महाराष्ट्र सरकार यांच्या एकत्रित प्रयत्नांना फळ येतांना दिसत आहे. जरी ० ते ६ या वयोगटातील मुलींची संख्या घटलेली आहे, तरी नुकत्याच झालेल्या २०११ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्रातील स्त्रियांचे दर हजारी प्रमाण वाढत असल्याचे आढळले आहे. तसेच मृत्यूदरही घटत आहे. ही दोन्ही सुचिन्हे आहेत, असे असले तरी समाजात स्त्री जन्माचे स्वागत होवून भविष्यात मुलींची संख्या वाढताना दिसावी, यासाठी शासन कटिबध्द आहे.

बदलत्या काळानुसार आणि सामाजिक परिस्थितीनुसार महिलांसमोरील आव्हाने दिवसेंदिवस वाढत असल्याचे दिसून येते. नजिकच्या काळात महिलांवर झालेल्या हिंसाचाराच्या घटना यामुळे महिलांच्या संरक्षणाचा विचार होणे क्रमप्राप्त आहे. केवळ कठोर कायदे करुन या समस्या दूर होतील असे नाही. त्यासाठी समाजामध्ये महिलांबद्दल आदराची भावना निर्माण करणे आणि त्यादृष्टीने समाजाच्या मानसिकतेत बदल घडवून आणणे ही काळाची गरज आहे.

दुसरे महिला धोरण जाहीर करुन एक तप लोटलेले आहे. या काळात सामाजिक, आर्थिक, मानसिक परिस्थितीमध्ये अनेक बदल घडून आले. त्या बदलांशी सुसंगत असे धोरण जाहीर करतांना

त्यात सामाजिक कार्यकर्ते, महिला संघटना यांचा समावेश असलेली एक समिती तिसऱ्या महिला धोरणाचा मसुदा निश्चित करण्यासाठी गठित करण्यात आली आहे. या समितीला मुख्यमंत्री मा.श्री.पृथ्वीराजजी चव्हाण व उपमुख्यमंत्री मा.श्री.अजित पवार यांचेकडून मार्गदर्शन लाभले. मा.प्रा.वर्षाताई गायकवाड, मंत्री, महिला व बाल विकास, मा.प्रा.फौजिया खान, राज्यमंत्री, महिला व बाल विकास आणि मा.श्री.उज्ज्वल ऊके, प्रधान सचिव, महिला व बाल विकास विभाग यांचा सक्रिय सहभाग या मसुद्यास अंतिम स्वरुप देण्यास उपयुक्त ठरला. विविध क्षेत्रातील तज्ञ व अनुभवी व्यक्तींच्या सूचना आणि शिफारशी कार्य करतांना निश्चितच मार्गदर्शक ठरतील यात शंका नाही. या धोरणाची अंमलबजावणी करतांना महिला व बाल विकास विभागास समाजाचे सहकार्य असल्याशिवाय ते शक्य होणार नाही, हे ही तितकेच खरे.

तिसऱ्या महिला धोरणाची उद्दिष्टे

१. महाराष्ट्रातील महिलांच्या सर्वांगिण विकास व सक्षमीकरणासाठी प्रागतिक दृष्टिकोन रुजविणे व पुरुष प्रधान मानसिकता बदलण्यावर अधिक भर देणे, व स्त्री व पुरुष यांचे हितसंबंध अधिक सौदार्हपूर्ण व निकोप व्हावेत, यासाठी प्रयत्न करणे.महिलांना त्यांच्या अग्रक्रमानुसार आयुष्य जगता यावे यासाठी सर्व क्षेत्रांमध्ये समान संधी व त्यांना आपले उद्दिष्ट साध्य करता येण्यासाठी आवश्यक ती साधनसामग्री उपलब्ध करुन देणे.

२. धर्म, वंश, जात, सत्ता, प्रदेश या कारणांमुळे वाढत्या हिंसेचा प्रभावी मुकाबला करण्यासाठी स्त्रियांना पाठबळ देणे, किंबहुना या प्रकारच्या हिंसा होणारच नाहीत. यासाठी प्रतिबंधात्मक उपाययोजना राबविणे.

३. मुलींची घटणारी संख्या थोपविण्यासाठी प्रभावी उपाययोजना करणे.

४. स्त्रीच्या पारंपारिक प्रतिमेला छेद देऊन आधुनिक व स्वबळावर उभी असणारी नवी प्रतिमा तयार करण्यासाठी आवश्यक ते प्रयत्न करणे.

५. सर्व क्षेत्रातील महिलांचा नियोजन व निर्णय प्रक्रियेत सहभाग वाढविणे, त्याद्वारे सर्व स्तरांतील महिलांच्या हिताचे संवर्धन होईल, यासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न करणे.

६. समाजाच्या मुख्य प्रवाहापासून बाहेर फेकल्या गेलेल्या देवदासी, वेश्या, तमाशातील स्त्रिया, तृतीयपंथी, एकल व असंघटित क्षेत्रातील स्त्रियांच्या पुर्नवसनासाठी प्रयत्न केले जातील. तसेच महिलांवर अन्याय करणाऱ्या अनिष्ट प्रथेपासून त्यांची मुक्तता होण्यासाठी प्रतिबंधात्मक उपाय योजले जातील.

* * * * * *

३. महिलांसाठी सनद.

शासनाच्या प्रत्येक विभाग महिलांसाठी योजना राबवतो. त्यांना याबाबतची माहिती कार्यालयाच्या आवारात **सनद** म्हणून प्रसिध्द करण्याबाबत सूचना दिल्या जातील. प्रत्येक विभागाने अशी सनद दरवर्षी तयार करुन त्यात गरजेनुसार आवश्यक ते बदल करुन व ही सनद ३० एप्रिल पर्यंत महिला व बाल विकास विभागाकडे सादर करणे बंधनकारक राहील. महिला व बाल विकास विभाग सर्व विभागांकडून प्राप्त झालेल्या सनदीचे पुस्तिकारुपाने प्रकाशित करेल. सदर पुस्तिका शासनाच्या संकेत स्थळावरही उपलब्ध करुन देण्यात येईल.

प्रत्येक विभागास महिलांसाठीच्या योजनेचे मूल्यमापन व लेखापरीक्षण करणे बंधनकारक राहील व त्यासाठी प्रत्येक विभागाने आपल्या अंदाजपत्रकात भरीव तरतूद करणे बंधनकारक राहील. जे विभाग ही योजना राबवितांना स्वयंसेवी संस्थांची मदत घेत असतील, अशा संस्थांसाठी मार्गदर्शक तत्वे तयार करण्यात येतील.

* * * * * * * *

४. जेंडर बजेट.

स्त्री-पुरुष समानता, स्त्री भेदभाव नष्ट करणे आणि लिंग समभाव ही मूल्ये राज्याच्या सर्व विभागांच्या नियोजनात योजनांकामध्ये प्रतिबिंबीत होण्यासाठी जेंडर बजेटींग होणे आवश्यक आहे. याचा उपयोग महिलांचा आर्थिक सहयोग वाढविण्यासाठी, महिलांना आर्थिक संधी उपलब्ध होण्यासाठी, महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी, महिलांची शैक्षणिक, व्यावसायिक योग्यता वाढविण्यासाठी, महिलांचे आरोग्य वृध्दिंगत करण्यासाठी, महिलांचा राजकीय सहभाग आणि सामाजिक प्रतिष्ठा वाढविण्यासाठी होईल. याकरिता नियोजन प्रक्रियेत आणि आर्थिक मूल्यमापन प्रक्रियेत महिलांचा स्वतंत्रपणे विचार व्हायला हवा.

राजकीय, सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक पातळ्यांवर स्त्री-पुरुष समानता प्रस्थापित होण्याकरीता, महिलांची सामाजिक स्तरावर पत वाढविण्याकरीता शासनाच्या प्रत्येक विभागाने कार्यक्रम निश्चित करणे, धोरण आखणे, योजना बनविणे आणि त्याकरीता निधी उपलब्ध करुन त्याची अंमलबजावणी आणि मूल्यमापन करणे.

जेंडर बजेटचा पाठपुरावा करण्यासाठी आणि ते प्रत्यक्षात उतरण्यासाठीची जबाबदारी राज्य महिला आयोग किंवा तत्सम यंत्रणा अशा महत्वाच्या संस्थेकडे द्यावी.

१ आंतरराष्ट्रीय बांधिलकी / परिबंध.

- स्त्री विरोधातील सर्व लाजिरवाण्या भेदभावाच्या प्रथा संपविण्याचे आंतरराष्ट्रीय ठरावात मान्य. (Committee on the Elimination of Discrimination against Women) .
- South Asian Association for Regional Cooperation चा ठराव.
- मुलींच्या अपव्यापारावर आंतरराष्ट्रीय स्तरावर कडक निर्बंध (Trafficking)
- Millennium Development Goals.

२ नियोजन आणि अंमलबजावणी.

१. केंद्र आणि राज्य शासनाकडून येणारा निधी आणि कर रुपाने जमा होणारा निधी यांच्यासह एकूण जमा होणाऱ्या निधीच्या १०% निधी जेंडर बजेटसाठी वापरण्यात यावा.

२. आणि हा निधी फक्त स्त्री केंद्रित कामासाठीच वापरण्यात यावा.

३ लेखापरीक्षण.

१. शासनाच्या सर्व विभागांचे अंदाजपत्रक बनवितांना महिला धोरण नजरेसमोर ठेवूनच तयार केले जाईल. दरवर्षी या प्रत्येक विभागाने या १०% निधीच्या उपयोगातून केलेल्या कामाचा पाठपुरावा केला जाईल.

२. जेंडर बजेटचे लेखापरीक्षण शासनामार्फत दरवर्षी करण्यात येईल व त्याचा अहवाल विधीमंडळास सादर केला जाईल.

४ जेंडर बजेट तयार होण्याचे फायदे.

१. CEDAW /CESR, BEIJING PFA and ICPD नुसार लिंग समभाव, महिलांच्या गरजा, महिलांचे सक्षमीकरण आणि त्यांचे अधिकार यांच्या पूर्ततेसाठी शासनाची आणि त्यांच्या प्रतिनिधींची जबाबदारी वाढेल.

२. शासनाच्या सार्वजनिक खर्चातून होणारी कामे खऱ्या गरजूंसाठी होण्याची कार्यक्षमता आणि दक्षता वाढेल.

३. भ्रष्टाचार कमी होऊन पारदर्शकता वाढेल.

४. महिलांसाठीच्या योजना आणि आर्थिक धोरण तयार होतांना, मोठ्या प्रमाणात महिलांकडूनच पुर्वसूचना मिळतील.

५. याचा उपयोग महिलांचा आर्थिक सहयोग वाढवण्यासाठी, आर्थिक संधी उपलब्ध होण्यासाठी, सक्षमीकरणासाठी, शैक्षणिक योग्यता वाढवण्यासाठी, महिलांचे आरोग्य वृध्दिगत करण्यासाठी होईल.

६. शासनाच्या योजनांचा लाभ तळागाळापर्यंत पोहोचतो की नाही, याबाबतचा आढावा घेणे शक्य होईल.

७. महिलांच्या घरकामाचे मूल्य ठरवून त्याचा राष्ट्रीय उत्पन्नात समावेश करता येईल.

८. स्त्री - पुरुष - मुले - मुली यांच्या भौगोलिक व आर्थिक स्थितीनुसार दिल्या जाणाऱ्या लाभाचा आढावा घेणे शक्य होईल.

* * * * * * *

५. जाणीव जागृती / स्वयंसेवी संस्थांचा सहभाग / संनियंत्रण व पर्यवेक्षण.

१ जाणीव - जागृती एक प्रभावी प्रतिबंधात्मक उपाय.

प्रश्न निर्माण झाल्यावर उत्तरे शोधण्यापेक्षा प्रश्न निर्माणच होणार नाहीत. यासाठी जाणीव-जागृतीला विशेष महत्व देणे आवश्यक असते. चळवळीच्या / अभियानाच्या धर्तीवर महिलांच्या स्थितीत सकारात्मक बदल घडविण्यासाठी कार्यक्रम हाती घेऊन समाजाच्या प्रत्येक स्तरात राबविणे आवश्यक असून, जाणीव-जागृतीमुळे समाजात दूरगामी व सकारात्मक परिणाम करणे शक्य आहे. यासाठी पुढीलप्रमाणे ठोस पावले उचलणे गरजेचे आहे.

२ संस्कारक्षम पिढी घडविणे.

बालमनावर बिंबवलेले धडे चिरकाल स्मरणात राहतात. याकरीता शालेय शिक्षणापासूनच महिलांच्या हक्कांची जाणीव होणे गरजेचे आहे, त्यासाठी ;

१. मुलांना योग्य वयातच लैंगिक शिक्षणाचे धडे दिले जातील. जेणेकरुन लैंगिक जीवन ही बाब एक गूढ बनून राहणार नाही, आणि त्यामुळे संभाव्य विकृतींनाही आळा बसेल.

२. प्रेमाचा / शिक्षणाचा शेवट कधीही कटू नसतो, मात्र त्याचा खरा अर्थ समजणे गरजेचे आहे, हे शालेय जीवनातच कळणे आवश्यक आहे. करीता प्रत्येक शाळेत समुपदेशक (प्रशिक्षित समाजकार्यकर्ता) नेमणे सक्तीचे केले जाईल. जेणेकरुन विद्यार्थ्यांच्या आत्महत्त्या व एकतर्फी प्रेमाचे बळी जाणार नाहीत.

३. अभ्यासक्रमात बुध्दिमता वाढविण्यासोबतच कायदा, महिला व वडिलधाऱ्या व्यक्तिंबद्दल आदर, लैंगिक सुखाच्या पलिकडच्या निकोप स्त्री-पुरुष संबंधांची जाणीव इ. बाबींचा समावेश केला जाईल.

४. प्रत्येक शाळेने शालेय जीवनापासूनच मुले व मुली यांच्यात निकोप मैत्रीचे संबंध रुजतील, यासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न करण्यासाठी विविध उपक्रम राबविण्याच्या सूचना दिल्या जातील.

५. पुरुषांप्रमाणेच स्त्रियांना देखील समानतेचा हक्क निसर्गाने व या देशाच्या घटनेने बहाल केलेला आहे, याचे प्रतिबिंब अभ्यासक्रमात उमटण्याच्या दृष्टीने पाठ्यरचना केली जाईल.

५.३ प्रसार माध्यमे.

१. महिलांचे हक्क / योजना, महिलांसाठी असलेल्या सुविधा, हेल्पलाईन इ. बाबींना सातत्याने प्रसिध्दी देणे प्रसार माध्यमांना सक्तीचे केले जाईल.

२. पिडित मुली / महिला यांचे चित्रणावर निर्बंध घालून कायद्यातील तरतूदीनुसारच ते केले जावे, त्यासाठी माध्यम चालकांना सूचना दिल्या जातील.

३. स्त्रियांना दुय्यम दर्जाची वागणूक देणाऱ्या वर्तनाचे उदात्तीकरण करणाऱ्या चित्रपट / मालिका यांच्या विरोधात तक्रार प्राप्त झाल्यास, आवश्यक कारवाई करण्याचे अधिकार महिला आयोगास अधिकार देण्यासाठी तरतूद केली जाईल.

४. दृकश्राव्य प्रसार माध्यमात निव्वळ व्यापारी हेतूने महिलांचा अश्लील किंवा सन्मान कमी करणाऱ्या चित्रिकरणास प्रतिबंध करणे व त्यावर कायदेशीर कारवाई करण्यात येईल. त्याच्या अंमलबजावणीची जबाबदारी महिला आयोगासारख्या स्वतंत्र यंत्रणेकडे सोपविली जाईल.

५. सेन्सार बोर्ड गठित करतेवेळी त्यावर पदाधिकारी म्हणून चित्रपट क्षेत्राशी संबंधित व्यक्तिंच्या नियुक्ती बरोबरच त्रयस्थ व्यक्ती, सामाजिक कार्यकर्ते यांचा समावेश असेल, असे पाहिले जाईल.

६. वर्तमानपत्रे / दृकश्राव्य माध्यमे यातून महिलांबाबतच्या सकारात्मक बातम्या, वृत्तांकने, कहाण्या दिल्या जाव्यात, याबाबत माध्यमांशी संवाद साधला जाईल.

७. महाराष्ट्र हे पुरोगामी राज्य समजले जाते. मात्र मराठीतील छापील तसेच दृकश्राव्य माध्यमांमधील महत्वाच्या पदांवर महिला पत्रकार अभावानेच आढळतात. माध्यमांमध्ये स्त्रीविषयक प्रश्नांचे प्रतिबिंब पडण्यास त्यामुळे मर्यादा येतात, ही बाब माध्यम प्रतिनिधींच्या निदर्शनास आणून दिली जाईल व खाजगी क्षेत्रानेही सामाजिक न्यायाचा अजेंडा राबवावा, यासाठी पुढाकार घेतला जाईल.

५.४ प्रशिक्षणाचा प्रभावी वापर

सन २००१ च्या महिला धोरणात तरतूद केल्याप्रमाणे राज्य शासन सर्व शासकीय यंत्रणेला महिलांचे हक्क, कायदे, योजना व त्यांच्या विकासास आवश्यक बार्बीचे प्रशिक्षण सातत्याने देईल.

१. नोडल एजन्सी म्हणून महिला व बाल विकास विभाग महिलांचे हक्क, कायदे, समाजातील अनिष्ठ चालिरीती नष्ट करणे इ. बाबत प्रशिक्षण मोड्युल तयार करुन त्यानुसार प्रत्येक पातळीवर प्रशिक्षण देण्यास बांधील राहील.

२. यासाठी महिला व बाल विकास विभागाकडे असलेली प्रशिक्षण संस्था सक्षम करण्यासाठी राज्य शासन सर्वतोपरी मदत करेल.

३. प्रशिक्षण सर्वसामान्यांपर्यंत पोहोचविण्याची जबाबदारी शासकीय यंत्रणेसोबत स्वयंसेवी संस्था, शाळा-महाविद्यालये यांची राहील, व त्यांना शासन शक्य ती सर्व मदत करेल.

५.५ महिलांचे हक्क, महिला धोरण व महिलांविषयक कायदे प्रत्येक महिलेपर्यंत पोहोचविणे.

१. यासाठी माहिती व तंत्रज्ञानाचा प्रभावी वापर करणे जसे :- महिलांचे हक्क, सनद, महिला धोरण, कायदे, योजना इ. विषयक सर्व माहिती वेबसाईटवर प्रसिध्द करणे तसेच गरज पडेल तेव्हा कोठे संपर्क साधावा, याबाबतचे पत्ते, दूरध्वनी क्रमांक वेबसाईटवर राज्य शासन प्रसिध्द करेल.

२. ही माहिती शाळा, महाविद्यालय, सरकारी व खाजगी कार्यालये, सार्वजनिक संस्था, कारखाने, व्यावसायिक आस्थापने यांनी त्यांच्याशी संबंधित मुली / महिला यांच्यापर्यंत पोहोचवावी. याबद्दल त्यांना सूचना दिल्या जातील व त्यासाठी आवश्यकता भासल्यास कायदेशीर तरतूदी केल्या जातील.

५.६ साधन केंद्र निर्मिती (Resource Center)

१. राज्यभरात साधन केंद्रासाठी असलेला दूरध्वनी क्रमांक हा एकच असेल. (हेल्पलाईन)

२. प्रत्येक तालुक्याच्या ठिकाणी महिलांसाठी साधन केंद्राची निर्मिती केली जाईल.

३. साधन केंद्र मुली / महिलांना भेडसावणाऱ्या प्रत्येक प्रश्नाचे उत्तर देण्यास सक्षम असेल. (जसे वैयक्तिक व कौटुंबिक प्रश्नांची सोडवणूक-समुपदेशन).

४. महिला आरक्षण - उन्नत व प्रगत गटात न मोडण्याचे प्रमाणपत्र काढणे.

५. राजकीय आरक्षण.

६. वसतिगृह सुविधा.

७. कायदेविषयक तरतूदी व हक्क.

८. शिक्षण - प्रशिक्षण - स्वसंरक्षण.

९. पासपोर्ट काढणे इ. सर्व प्रश्नांची माहिती केंद्रातील साधन व्यक्तींमार्फत गरजू महिलांना प्राप्त होईल.

५.७ स्थानिक स्वराज्य संस्थांची जाणीव-जागृतीत भूमिका.

१. सर्व स्थानिक स्वराज्य संस्थांना महिला व बाल कल्याण समितीचा निधी महिला विकासासाठीच वापरणे बंधनकारक राहील.

२. या निधीतून महिलांच्या प्रश्नांबाबत जाणीव-जागृती निर्माण करण्यासाठी २०% निधी खर्च केला जाईल.

३. यासाठी आकाशवाणी, दूरचित्रवाणी, होर्डिंग्ज, पथनाट्य, कलापथक, शाहिरी जलसा इ. सोबतच महिला लोकप्रतिनिधींचे सातत्याने प्रशिक्षण आयोजित करणे इ. बाबींचा समावेश असेल.

५.८ स्वयंसेवी संस्थांचा सहभाग.

१. महिलांविषयक योजनांच्या अंमलबजावणीत सक्षम स्वयंसेवी संस्थांचा सहभाग वाढविण्यावर भर दिला जाईल.

२. जाणीव जागृतीसाठी स्वयंसेवी संस्था उपयुक्त कार्य करु शकतील.

३. महिला विकासाबाबत स्वयंसेवी संस्थांचे उत्तरदायित्व निश्चित केले जाईल.

४. सोशल ऑडिटिंगसाठी स्वयंसेवी संस्थांची मदत घेतली जाईल.

५. परिणामकारक अंमलबजावणी न करता केवळ शासकीय निधीसाठी काम करणाऱ्या स्वयंसेवी संस्थांना प्रतिबंध केला जाईल.

६. स्वयंसहाय्यता समूह चळवळीतील स्वयंसेवी संस्थांच्या (Community based organizations) प्रचार-प्रसिध्दीला शासन प्राधान्य देईल.

५.९ स्वयंसेवी संस्थांचे उत्तरदायित्व ठरविणे. (Accountability)

१. धर्मादाय आयुक्तांकडे नोंदणी होणाऱ्या प्रत्येक स्वयंसेवी संस्थेच्या घटनेत **महिला विकासाचा** उल्लेख असणे बंधनकारक राहील.

२. राज्य शासन राज्यातील कोणत्याही प्रदेशात, भूभागात कार्यरत असलेल्या कोणत्याही स्वयंसेवी संस्थेला गरज पडेल तेव्हा महिलांच्या प्रश्नांबाबत सक्रिय भूमिका बजाविण्याचे निर्देश देऊ शकेल व निर्देश पाळणे संबंधित संस्थेला बंधनकारक राहील.

३. एक कोटी पेक्षा जास्त आर्थिक वार्षिक उलाढाल असलेल्या स्वयंसेवी संस्थेला आपल्या वार्षिक प्रगती अहवालात / ताळेबंदात महिला विकासावर किमान ५% निधी खर्च करणे बंधनकारक राहील.

५.१० महिला धोरणांचे संनियंत्रण व पर्यवेक्षण.

१. सन २००१ च्या महिला धोरणातील संनियंत्रण आणि पर्यवेक्षणाच्या तरतूदी नवीन महिला धोरणात कायम राहतील. त्याशिवाय खालील बाबींचा समावेश त्यात राहील.

२. राज्य व जिल्हास्तरावर असलेल्या समितीस पुरेसा निधी शासन उपलब्ध करुन देईल.

३. समितीस प्रत्येक पातळीवर गृह विभाग, महसूल विभाग, विधी व न्याय विभाग यांना महिला विकासाशी संबंधित आवश्यक बाबींवर कार्यवाही करण्याची सूचना देण्याचे अधिकार राहतील.

४. संबंधित विभागांनी समितीने सुचविलेल्या बाबींवर प्राधान्याने कार्यवाही करणे बंधनकारक राहील.

* * * * * * * * * * *

६. शिक्षण व संशोधन

१. शिक्षण विषयक उपलब्ध संधींची माहिती स्थानिक स्वराज्य संस्थांमार्फत शाळा, महाविद्यालयांमध्ये पोहोचण्याची कार्यवाही करण्यात येईल.

२. विविध क्षेत्रातील संधी निवडीविषयक समुपदेशनाची सुविधा स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये / माध्यमिक शाळांमध्ये उपलब्ध करुन देण्याची कार्यवाही करण्यात येईल.

३. विविध शिष्यवृत्त्या विषयीची माहिती सर्व शिक्षण संस्थांमध्ये प्रदर्शित करणे बंधनकारक असेल.

४. सर्व शिक्षण संस्थांना मुलींसाठी / महिलांसाठी उपलब्ध राखीव जागा आणि भरलेल्या जागा यांची आकडेवारी दरवर्षी संस्थेच्या आवारातच ठळकपणे प्रदर्शित करणे बंधनकारक असेल.

५. शैक्षणिक प्रवेशासाठी महिलांना वयोमर्यादेचे बंधन नसेल.

६. जिथे नोकरी भरतीसाठी वयोमर्यादेची अट आहे तिथे महिलांसाठी वयोमर्यादा ३८ वर्षे करण्याचे निर्देश संबंधित विभागांना दिले जातील.

७. संशोधनाचा कालावधी महिलांसाठी वाढवून दिला जाईल.

८. प्रत्येक संशोधक मार्गदर्शकाकडे संशोधन करणाऱ्या उमेदवारांमध्ये ३३% महिला उमेदवारांचा समावेश असावा.

९. संशोधक मार्गदर्शक म्हणून जास्तीत जास्त महिलांना संधी दिली जाईल.

१०. उच्च शिक्षणासाठी असलेल्या शैक्षणिक कर्जावर मुलींसाठी व्याजदर सध्या ०.५% नी सध्या कमी आहे, हा व्याजदर मुलींसाठी २% कमी असावा. यासाठी संबंधित विभागांना शिफारशी करण्यात येतील.

११. नोकरीला लागल्यावर ६ व्या महिन्यापासून शैक्षणिक कर्ज फेडणे सुरु करावे लागते, मुलींसाठी कर्ज फेडीची सुरुवात १ वर्षाने करावी. त्यासाठी संबंधित विभागांना शिफारशी करण्यात येतील.

१२. व्यावसायिक प्रशिक्षणासाठी मुलींना दिल्या जाणाऱ्या विद्यावेतनाची महागाईच्या निर्देशांकानुसार नियमितपणे पुनर्रचना केली जाईल.

१३. व्यवसाय प्रशिक्षणामध्ये मुलींसाठी सरसकट ३०% आरक्षण दिले जाईल.

१४. महिलांसाठी उपलब्ध शिक्षण संधी, शिष्यवृत्त्या, नोकरीच्या संधी, आरक्षण, सवलती, योजना यासाठी विशेष संकेतस्थळाची निर्मिती केली जाईल.

१५. शिक्षण हक्क कायदा, २०१० ची काटेकोरपणे अंमलबजावणी.

१६. सर्व शिक्षण संस्थांनी मुलींसाठी तीन महिन्यांचा कराटे प्रशिक्षण कार्यक्रम वर्षातून किमान एकदा राबविणे बंधनकारक राहील.

१७. अनुसूचित जमातीतील महिलांच्या सर्वांगीण विकासासाठी औपचारिक शिक्षणाबरोबरच त्यांच्या स्थानिक गरजांनूसार शिक्षण मिळेल, अशी व्यवस्था करण्यात येईल. (उदा. कृषी शिक्षण, पारंपारिक कौशल्य, पर्यटन शिक्षण, त्यांच्या स्थानिक कलांचे प्रशिक्षण (वारली चित्रकला, इ.)

१८. मुलींच्या शिक्षणाची वाढती गरज लक्षात घेता रात्रशाळा / सायंशाळा सुरु करण्यास प्रोत्साहन दिले जाईल.

१९. कुटुंबजीवन शिक्षण, भावभावना व्यवस्थापन, नातेसंबंध व्यवस्थापन, पौगंडावस्थेतील आरोग्य व लिंगभाव संवेदनशीलता, विवाहपूर्व समुपदेशन, जोडीदार निवड, स्वसंरक्षण, व्यायाम, अपत्यसंगोपन व गर्भारपण, महिलांविषयक कायदे, विविध योजना आणि सवलती, पोषक आहार, कुपोषण, व्यसनांचे परिणाम, सर्वंकष आरोग्य शिक्षण या सर्व विषयांचा शिक्षणाच्या विविध टप्प्यांमध्ये आवश्यकतेनुसार समावेश करण्यात येईल.

२०. सर्व विद्यापीठे, अभ्यासक्रम रचना समित्या / मंडळे यांनी अभ्यासक्रमात लिंगभाव संवेदनशीलता आणण्यासाठी स्वतंत्र लिंगभाव संवेदनशीलता अभ्यासक्रम रचना समिती निर्माण करुन लवकरात लवकर हा विषय अभ्यासक्रमात समाविष्ट केला जाईल.

२१. शिक्षक, प्राध्यापक आणि शिक्षकेत्तर कर्मचारी यांना दिल्या जाणाऱ्या सर्व प्रशिक्षण कार्यक्रमात - सेवापूर्व प्रशिक्षण, ओरिएन्टेशन कार्यक्रम, सेवांतर्गत आरक्षण, प्रशासकांचे प्रशिक्षण, विद्यापीठांचे सर्व प्रशिक्षण कार्यक्रम या सर्व टप्प्यांवर लिंगभाव संवेदनशीलता हा विषय अंतर्भूत करणे बंधनकारक असेल.

२२. शैक्षणिक संस्थांमध्ये विद्यार्थिनींची संख्या आणि स्वच्छतागृहाची संख्या यांचे गुणोत्तर प्रमाण दर १५० मुलींमागे दोन स्वच्छतागृहे आणि ३ मूत्रालये असे असणे. सर्व स्वच्छतागृहे प्रमाणित निकषानुसार असणे. तसेच त्यांची स्वच्छता बंधनकारक असेल.

२३. शाळा, महाविद्यालयांमध्ये मुलींची नियमित वैद्यकीय तपासणी केली जाईल. त्यामध्ये रक्तचाचणी, मासिक पाळीविषयक समस्या, हार्मोन्स मधील बदल, स्त्री रोग विषयक समस्या यांची तपासणी केली जाईल. प्रत्येक शाळा, महाविद्यालयात सहा महिन्यातून एकदा प्रत्येक विद्यार्थिनींची वैद्यकीय तपासणी बंधनकारक असेल.

२४. शाळांमध्ये सॅनिटरी पॅड्स उपलब्ध करुन दिले जातील. दारिद्र्यरेषेखालील मुलींना मोफत आणि इतर मुलींना सवलतीच्या दरात सॅनिटरी पॅड्स उपलब्ध करुन दिले जातील.

२५. विविध स्पर्धांमध्ये सहभागी होण्यासाठी मुलींना प्रोत्साहन दिले जाईल. उदा. तालुका / जिल्हा / राज्यस्तरीय वक्तृत्व, निबंध, चित्रकला, काव्यवाचन, कथाकथन स्पर्धा.

२६. सर्व शाळा, महाविद्यालयांमध्ये स्वतंत्र विद्यार्थिनी कक्ष निर्माण करणे बंधनकारक राहील.

२७. शाळा, महाविद्यालये सुटण्याच्या वेळेतील बसेसच्या संख्या आणि पासधारक विद्यार्थी संख्या यांचा आढावा घेऊन ज्या ठिकाणाहून ४० पेक्षा अधिक मुली शाळा, महाविद्यालयासाठी येत असतील तर त्या ठिकाणासाठी शाळा, महाविद्यालये सुटल्यावर मुलींसाठी विशेष बससेवा सुरु करण्यात येईल.

२८. प्रसार माध्यमांनी महिलांच्या खेळाला योग्य ते स्थान द्यावे म्हणून धोरण आखण्याचे निर्देश संबंधित विभागांना दिले जातील.

२९. साधारणतः आठवीनंतर मुलींच्या खेळण्यावर बंधने येतात. शाळांनी प्रोत्साहन देणे, सोयी सुविधा, क्रीडासाहित्य उपलब्ध करुन देणे. शाळांमध्ये महिला पी.टी. शिक्षक पदासाठी राखीव जागा ठेवणे, जिथे महिला पी.टी. शिक्षक नाही, त्यांनी अशा स्पर्धांना इतर शिक्षिकांना मुलींसोबत पाठविणे बंधनकारक करणे इ. गोष्टींवर भर दिला जाईल.

३०. महिला शिक्षकांची बदली करतांना अपत्य संगोपन, मुलांचे शिक्षण विशेषतः दहावी, बारावी, अचानक निवासस्थान बदलावे लागणे, नवीन ठिकाणी एकटीने रहावे लागणे, नवीन ठिकाणी येण्याजाण्याची योग्य सोय नसणे, कुटुंबातील सदस्यांच्या दुर्धर व्याधी, पन्नाशीनंतर कुटुंबात

राहण्याची शारीरिक, मानसिक, भावनिक गरज याबाबींचा विचार केला जाईल. पन्नाशीनंतर महिला शिक्षिकेची बदली शक्यतो टाळण्याचा प्रयत्न केला जाईल.

३१. महिला शिक्षिकेच्या / प्राध्यापिकेच्या सेवेत खंड असेल तर तो पाच वर्षापर्यंत माफ करुन सेवेतील सर्व सुविधा, फायदे इ. साठी तिची एकूण सेवा लक्षात घेतली जाईल.

३२. प्रत्येक शाळा, महाविद्यालयांमध्ये स्टाफरुमला लागूनच शिक्षिका आणि प्राध्यापिकांसाठी स्वच्छतागृहाची सोय करणे सर्व शिक्षण संस्थांवर बंधनकारक असेल.

३३. दुर्धर व्याधीग्रस्त, गर्भवती, ६ वर्षाखालील अपत्ये असणाऱ्या शिक्षिका / प्राध्यापिकांना अशैक्षणिक कामे दिली जाणार नाहीत.

३४. शिक्षकांसाठी असणारे प्रशिक्षण कार्यक्रम अनुदानित शाळा महाविद्यालयांबरोबरच विना अनुदानित शाळा, महाविद्यालयांनाही लागू केला जाईल.

३५. महिला व पुरुष क्रीडापटूंमधील भेदभाव दूर करण्यासाठी विशेष पावले उचलण्यात येतील, त्यासाठी -----

१. शाळा / महाविद्यालयांमध्ये महिला प्रशिक्षकाची नियुक्ती बंधनकारक राहील.

२. महिला क्रीडापटू, क्रीडा शिक्षक, क्रीडा अधिकारी यांच्या शिष्यवृत्तीत वाढ केली जाईल.

३. क्रीडा क्षेत्रात महिलांचे शोषण होऊ नये म्हणून तालुका व जिल्हा स्तरावर दक्षता समितीची स्थापना करण्यात येईल.

४. शैक्षणिक गोष्टींसाठी मुली / महिलांना करावा लागणारा प्रवास सुरक्षित व सवलतीच्या दरात असेल याची काळजी घेतली जाईल.

५. शिक्षण हा विकासाचा पाया आहे, महाराष्ट्र हे प्रगतीशील राष्ट्र आहे व मुले / मुली मिळून ९६% विद्यार्थ्यांची नोंदणी आहे. परंतु वरच्या इयत्तांमध्ये मुलींच्या गळतीचे प्रमाण खूप आहे. त्यामुळे त्या प्रश्नाकडे लक्ष देणे गरजेचे आहे. मुलींच्या शिक्षणाचा विचार केल्याशिवाय महिला धोरण पूर्णच होऊ शकत नाही. त्यामुळे

- सर्व मुली कमीत कमी १२ वी पर्यंतचे शिक्षण तरी पूर्ण करतील याची काळजी शासन घेईल.
- या मुली केवळ साक्षरच होणार नाहीत, तर व्यावसायिक व जीवन कौशल्येही शिकतील. यासाठी शासन समाजातील इतर उपक्रमशील घटकांबरोबर प्रयत्नशील राहील.

त्यासाठी।...

- आर्थिक मदतीच्या रक्कमेत वाढ केली जाईल.
- शिष्यवृत्तीसाठी एक खिडकी योजना राबविण्यात येईल.
- उच्च, तंत्र व व्यावसायिक शिक्षणातील फी - परतावा - योजना मुस्लिम अल्पसंख्यांकांपर्यंत वाढविण्यात येईल. कारण मुस्लिम महिलांत शिक्षणाचे प्रमाण फार कमी आहे. स्थानिक गरजा लक्षात घेऊन महिलांसाठी नवीन तांत्रिक महाविद्यालये सुरु करण्यात येतील.

- बहुतेक सर्व नोकऱ्यांसाठी कमीत कमी १० वी उत्तीर्ण होण्याची आवश्यकता असते. त्यामुळे शाळा सोडलेल्या मुलींना जर १० वी ची परिक्षा देण्याची इच्छा असेल तर तशी संधी त्यांना उपलब्ध करुन देण्यात येईल.
- पायाभूत अभ्यासक्रम गणित - भाषा - इंग्रजी - संवाद कौशल्ये - लेखन कौशल्ये यांचा अंतर्भाव केला जाईल. ज्यायोगे मुली समाजात मागे पडणार नाहीत.
- आर्थिकदृष्टया / सामाजिक / अल्पसंख्यांक मागासवर्गिय मुलींचे पदवीपर्यंतचे शिक्षण मोफत करण्यात येईल.
- शासनामार्फत सनदी परीक्षेपूर्वी देण्यात येणाऱ्या मोफत प्रशिक्षणात मुलींकरीता ३०% आरक्षण ठेवण्यात येईल.
- शासन निर्णय क्र.बीसीसी-१०९४/सीआर-५७/९४/१६-ब, सामान्य प्रशासन विभाग, दिनांक ५ डिसेंबर, १९९४ अन्वये अनुसूचित जाती व जमातीच्या आरक्षणाप्रमाणे त्या-त्या प्रवर्गातील महिलांकरीता राखीव जागा रिक्त राहिल्यास पुढे चालू ठेवण्यासाठी तरतूद करण्यात येईल.
- शासकीय नोकरीत महिलांकरीता टप्याटप्याने ५०% पर्यंत आरक्षण वाढवून देण्यात येईल.

संशोधन

महिला समस्यांविषयी संशोधन करुन, ठोस उपाययोजना सूचविणाऱ्या संशोधन प्रकल्पाला शासन मान्यता देऊन त्याआधारे नवीन शासन निर्णय, महिला सक्षमीकरण, पुनर्वसन योजना आखण्यात येतील व अशा शोधनिबंध व प्रकल्पांना शासनाकडून भरीव अनुदान देण्यात येऊन प्रोत्साहन देण्यात येईल. महिला संशोधकांना प्राधान्य देण्यात येईल.

* * * * *

७. महिला वसतिगृहे

१. ग्रामीण भागातील मुलींच्या शैक्षणिक सुविधेसाठी वसतिगृहांची क्षमता व गुणवत्ता अधिक वाढविली जाईल आणि गुणवत्तेचे निकष वसतिगृहात प्रदर्शित केले जातील.

२. वसतिगृहात तक्रार निवारण समितीची व प्रक्रियेची माहिती दर्शनी भागात प्रदर्शित करणे बंधनकारक राहील.

३. शिक्षण व नोकरी निमित्ताने राहत असलेल्या मुलींच्या खाजगी वसतिगृहांची नोंद शासनाकडे करणे बंधनकारक राहील.

४. जिल्हास्तरावर समित्या नेमून राज्यातील सर्व महिला वसतिगृहांची वर्षातून एकदा पहाणी केली जाईल. या समितीत पालक व अशासकीय संस्थांचे प्रतिनिधी यांचा समावेश असेल.

५. मुलींच्या / महिलांच्या सुरक्षिततेच्या दृष्टीने वसतीगृहातील व्यवस्थापक, काळजीवाहिका (केअर टेकर) व अंतर्गत सुरक्षा यासाठी महिला कर्मचारी नेमले जातील.

६. सुरक्षिततेच्याच दृष्टिकोनातून वसतीगृहांमध्ये दूरध्वनी, सीसीटीव्ही, हेल्पलाइन यांची तरतूद केली जाईल.

७. आदिवासी दुर्गम भागांतील सरकारी व खाजगी आश्रमशाळांमध्ये सुरक्षेच्या वरील उपायांबरोबरच स्थानिक नागरिक व पालक प्रतिनिधींची देखरेख समिती स्थापन केली जाईल. दुर्गम भागातील अडचणी लक्षात घेता या आश्रमशाळा जवळच्या पोलिस ठाण्याशी दूरध्वनीच्या थेट सेवेने (हॉट लाइन) जोडल्या जातील.

* * * * * * * * *

८. पाळणाघर

नोकरी करणाऱ्या, अर्थार्जन करणाऱ्या, व्यवसाय करणाऱ्या महिलांची ३ वर्षाच्या आतील बालके सुरक्षित ठिकाणी ठेवून त्यांचा आहार, करमणूक व सुरक्षित व्यवस्था आणि सुविधा प्राप्त करुन देण्यासाठी तज्ञ काळजीवाहकाच्या देखरेखीखाली मुले राहतील यासाठी सार्वजनिक ठिकाणे, बाजार, व्यापारी आणि औद्योगिक क्षेत्रे, मोठी कार्यालये, क्षेत्र व शासकीय कार्यालये इत्यादी ठिकाणी पाळणाघराची आवश्यकता आहे.

शासन सर्व स्थानिक स्वराज्य संस्थांना अशी पाळणाघरे सुरु करण्याचे आदेश देईल. त्यासाठी प्रत्येक पाळणाघरामागे पाळणाघरातील काळजीवाहकाच्या पगारासाठी, बालकांना आहार पुरविण्यासाठी स्वतंत्रपणे तसेच स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या आवारातच पाळणाघरासाठी सर्व सोयींनी युक्त असलेले कक्ष उपलब्ध करुन देण्याची जबाबदारी संबंधित मुख्य अधिकाऱ्याची राहील.

शासन निर्णय, दिनांक ३.१०.२००७ अन्वये ५०० महिला कर्मचारी असलेल्या संस्थाचालक, असेंब्ली, व्यावसायिक किंवा व्यापारी, औद्योगिक वापराच्या इमारतीमध्ये महिलांच्या सुविधेसाठी किमान २० चौ.मी. क्षेत्रफळाच्या पाळणाघराची तरतूद ठेवणे बंधनकारक करण्यात आले आहे. याची अंमलबजावणी झाल्याची शासन खात्री करुन घेईल.

या व्यतिरिक्त ज्या ठिकाणी पाळणाघरांची आवश्यकता आहे. त्या ठिकाणी महाराष्ट्र राज्य समाजकल्याण बोर्डाकडून अशी पाळणाघरे सुरु करण्यासाठी कार्यवाही करण्यात येईल व त्यासाठी बोर्डास शासन अनुदान उपलब्ध करुन देईल. पाळणाघर कर्मचाऱ्यांना प्रशिक्षण देण्यात येईल. पाळणाघर सुरक्षा व व्यवस्था यासाठी नियम तयार केले जातील. औद्योगिक कायद्यानुसार कामाच्या ठिकाणी पाळणाघरे सुरु करणे बंधनकारक आहे. जेथे या तरतूदीचे उल्लंघन केले जाईल, तेथे कठोर कारवाई करण्यात येईल. डिस्ट्रीक्ट प्लॅन आणि एस.आर.ए. यांच्या सुधारणा करुन पाळणाघरासाठी जागा उपलब्ध करुन देण्यात येईल.

* * * * *

९. आरोग्य

महिला आरोग्यावर होणारे परिणाम केवळ स्वत:पुरते मर्यादित न राहता त्याचा परिणाम कुटुंबावर विशेषतः मुलांवर आणि पर्यायाने समाजावर होत असतो. त्यामुळे **महिला आरोग्य** हा अतिशय महत्वाचा, गंभीर आणि जटिल विषय आहे. महिलांच्या केवळ शारिरीक आरोग्यावर लक्ष केंद्रित करुन चालणार नाही, तर त्यांचे मानसिक, भावनिक, आध्यात्मिक आणि सामाजिक असे सर्वांगीण आरोग्य जपणे अत्यंत गरजेचे आहे. त्यादृष्टीने पुढील पावले उचलली जातील.

१. राज्यातील महिलांच्या आरोग्यासाठी **विशेष महिला आरोग्य अभियान** राबविण्यात येईल.

२. या अभियानाद्वारे आरोग्य विषयक पुस्तकांची प्रदर्शने, पोस्टर्स, फिल्म्स्, खेळ यासारख्या साध्या सोप्या माध्यमातून महिलांना **आरोग्य साक्षर** केले जाईल.

३. या अभियानाद्वारे महिलांच्या शारीरिक, मानसिक, भावनिक, आध्यात्मिक आरोग्य जपण्यावर भर दिला जाईल.

४. महिला आरोग्याची स्थिती समजून घेण्यासाठी **महिला आरोग्य निर्देशांक** मोजला जाईल.

५. महिलांच्या मानसिक ताणतणावाचे व्यवस्थापन करण्यासाठी प्राथमिक आरोग्य केंद्रामध्ये समुपदेशन केंद्रे स्थापन केली जातील.

६. आरोग्य सेवेमध्ये काम करणाऱ्या महिलांच्या (आशा, अंगणवाडी सेविका) सामाजिक जाणीवा वृध्दिंगत करुन, त्यांना सक्षम केले जाईल.

७. महिला आरोग्यामध्ये अभ्यास करु इच्छिणाऱ्या अभ्यागतांसाठी **महिला आरोग्य फेलोशिप** योजना कार्यान्वित करुन महिला आरोग्यविषयी होणाऱ्या संशोधन व जाणीवजागृती कार्यास प्रोत्साहन दिले जाईल. स्वयंप्रेरणेने **महिला आरोग्य स्वयंसेवक** तयार होतील, यासाठी ठोस पावले उचलली जातील.

८. असंघटित व अपंग महिलांसाठी विशेष **महिला आरोग्य विमा** योजना राबविण्यात येतील.

९. आरोग्य क्षेत्रात काम करणाऱ्या वैयक्तिक महिला / बचत गट / महिला संघ / महिला संस्था यांना **प्रोत्साहनपर पुरस्कार** देण्यात येतील.

१०. स्वयंसेवी संस्थांच्या माध्यमातून स्वास्थ व आहार जनजागृती केंद्राची स्थापना करुन मधुमेह, उच्च रक्तदाब, ह्दयरोग, लठ्ठपणा यासारख्या आजारांना प्रतिबंध करण्याचे प्रशिक्षण देण्यात येईल.

११. झोपडपट्ट्यांमध्ये **फिरती रुग्णालये** उपलब्ध करुन दिली जातील.

१२. प्रत्येक जिल्ह्यांमध्ये महिलांसाठी स्वतंत्र रुग्णालयांची निर्मिती केली जाईल.

१३. कामगार रुग्णालयात महिलांसाठी विशेष विभाग सुरु करण्यात येतील.

१४. वृध्द, अपंग आणि संवेदनशील महिलांसाठी (गरोदर, स्तनदा, शरीर विक्रय करणाऱ्या व्यक्ती आणि तृतीयपंथी) विशेष आरोग्य विषयक सोयी सुरु करण्यात येतील.

१५. किशोरवयीन मुलींसाठी आरोग्य तपासणी करुन त्यांचा **ग्रोथ चार्ट** तयार केला जाईल. त्यामध्ये बी.एम.आय. ॲनिमिया (रक्तक्षय), मासिक पाळी याविषयीच्या तपासणीची माहिती असेल. किशोरवयीन मुलींसाठी शाळेमध्ये सॅनिटरी नॅपकीन्स उपलब्ध करुन दिले जातील.

१६. ज्येष्ट महिलांकरीता विरंगुळा केंद्रे, सुट्टी केंद्रे तसेच **टर्मिनल केअर सेंटर्स** उभी करण्यात येतील. (एकल महिलांकरता)

१७. शासकीय रुग्णालयात **लैंगिक अत्याचाराच्या उपचारांसाठी विशेष केंद्रे** उभारली जातील. या केंद्रांमध्ये लैंगिक अत्याचारग्रस्त, ॲसिड हल्ल्यात बळी पडलेल्या महिला, कौटुंबिक हिंसाचारग्रस्त महिलांसाठी उपचार व समुपदेशनाची व्यवस्था केली जाईल.

१८. आरोग्य व कुटुंब नियोजन विषयातील महिलांचे निर्णय स्वातंत्र्य वाढविण्यासाठी प्रयत्न केले जातील.

१९. वार्षिक रुपये १ लाखापर्यंत उत्पन्न असलेल्या सर्व महिलांसाठी जननी सुरक्षा योजना लागू करण्यात येईल.

२०. नवसंजीवन योजना ही दुर्गम भागासाठी आहे. या योजनेच्या धर्तीवर शहरी भागातील झोपडपट्ट्यांमध्ये सदर योजनेचा लाभ देण्यात येईल.

२१. शहरी भागात असलेली महिला व बालक केंद्रित अर्बन हेल्थ सेंटर्सचे नुतनीकरण करुन ते अद्ययावत करण्यात येतील व त्यांना शासकीय योजनांद्वारा सहाय्य करण्यात येईल.

२२. आरोग्य सुविधा शेवटच्या घटकांपर्यत पोहोचविण्यासाठी डॉक्टर्स संघटना फार्मासिस्ट संघटना, लायन्स क्लब, रोटरी क्लब यासारख्या सामाजिक संस्थांना सोबत घेऊन पब्लिक प्रायव्हेट पार्टनशिपद्वारे उपलब्ध करुन देण्यात येतील.

२३. रेल्वे रुग्णालयांमध्ये महिलांकरीता स्वतंत्र विभाग सुरु करण्यात येतील.

२४. कुटुंब नियोजनामध्ये पुरुषांचा सहभाग वाढविण्यासाठी प्रबोधनात्मक कार्यक्रम राबविले जातील.

२५. सरकारी दवाखान्यामध्ये एच.आय.व्ही. सेवा व्यवस्थापनाचे प्रशिक्षण दिले जाईल.

२६. ॲनिमिया व कुपोषणमुक्त महाराष्ट्राच्या निर्मितीसाठी अंगणवाडी, प्राथमिक व जिल्हा आरोग्य केंद्रे या स्तरावर आयर्न, फॉलिक ॲसिडच्या गोळ्या सातत्याने उपलब्ध करुन देण्यात येतील.

* * * * * * *

१०. प्रसाधन गृह सुविधा.

महिलांसाठीची प्रसाधन गृहे हा आपल्याकडील अतिशय ज्वलंत विषय आहे. प्रसाधन गृहांची सद्य:स्थिती अतिशय बिकट आहे. सध्या महाराष्ट्रामध्ये सार्वजनिक ठिकाणी असलेली प्रसाधन गृहे अपुरी आहेत. आणि जी आहेत त्यातील बहुतांशी वापरण्यास अयोग्य आहेत, हे लक्षात घेऊन -

१. विकास आराखड्यामध्ये महिलांसाठी प्रसाधन गृहासाठी आवश्यक असणाऱ्या जागा निश्चित करण्यात येतील. सदर जागा निश्चिती शिवाय कोणताही विकास आराखडा मंजूर करण्यात येणार नाही.

२. महिलांसाठी पुरेशी प्रसाधनगृहे निर्माण करण्यासाठी व प्रसाधनगृहाचे दैनदिन व्यवस्थापन करण्यासाठी दर वर्षी निधीची बजेटमध्ये भरीव तरतूद करण्यात येईल.

३. राज्यभरातील बस / रेल्वे स्थानके, बाजार, तीर्थक्षेत्रे, पर्यटन स्थळे, शाळा, महाविद्यालये, काम करण्याच्या जागा या ठिकाणी पुरेशी व स्वच्छ प्रसाधनगृहे निर्माण करावीत. प्रसाधनगृहामध्ये पाण्याची व्यवस्था सक्तीची राहील. मुख्यत: पाण्याची व्यवस्था नसेल तर दंडात्मक कार्यवाही केली जाईल.

४. प्रसाधनगृहाचे व्यवस्थापन महिला गटांकडे देण्यात येईल व ते पूर्ण व्यावसायिक तत्वावर केले जाईल.

५. महामार्ग, सर्व शासकीय, निम शासकीय, सार्वजनिक तसेच खाजगी व गृहनिर्माण संस्था या ठिकाणी महिलांकरीता पुरेशी सार्वजनिक प्रसाधन गृहे उपलब्ध केली जातील.

६. महानगरांमध्ये प्रत्येक रेल्वे स्टेशनबाहेर, सार्वजनिक बस वाहतूक स्थानके, पुलाखालील मोकळ्या जागेत महिलांसाठी स्वच्छ प्रसाधन गृहे उभारली जातील. या महानगरातील वाढती लोकसंख्या, महिलांचा सार्वजनिक जीवनातील वाढता वावर, त्यांसाठी करावा लागणारा प्रवास लक्षात घेता दर अर्धा कि.मी. अंतरावर प्रसाधनगृहे उभारण्याबाबत स्थानिक स्वराज्य संस्थांना निर्देश दिले जातील.

७. महामार्गात महिलांसाठी दर २५ कि.मी. मागे एक प्रसाधनगृह असेल व प्रसाधनगृहाच्या अगोदर १-२ कि.मी. च्या अंतरावर त्याचे बोधचिन्ह असेल याची दक्षता घेतली जाईल.

* * * * * * *

११. व्यसनमुक्ती

१. प्रत्येक गावांत व्यसनमुक्ती केंद्राची स्थापना करण्यात येईल. त्या केंद्रामार्फत व्यसनाला प्रतिबंध करण्यासाठी शिक्षण संस्थांत, गावांत, सार्वजनिक ठिकाणी व्यसनाचे दुष्परिणाम दर्शविणारे तक्ते, पोस्टर्स लावली जातील. मद्याच्या उघड / छुप्या जाहिरातीवर बंदी आणली जाईल व इंग्रजी वाहिन्यांप्रमाणे मराठी व हिंदी वाहिन्यांत देखील धूम्रपान व मद्यप्राशनाच्या दृष्याच्या वेळी दारु व धूम्रपान हे आरोग्यास अपायकारक आहे, अशी टीप दाखविणे बंधनकारक केले जाईल.

१.१ महिलांमध्ये गुटखा, तंबाखू, मशेरी, विडी, दारु यांच्या दुष्परिणामाबद्दल जनजागृतीचे कार्यक्रम राबविण्यात येतील.

१.२ प्रसुतीसाठी दाखल होतांना माता-पित्यांची व्यसने लिहिणे बंधनकारक राहील.

१.३ विना-परवाना मद्यप्राशन करणाऱ्यावर व विकणाऱ्यावर कठोर कारवाई केली जाईल.

२. व्यसनाधीन पुरुषांचा पगार किंवा मजुरी, पत्नीने किंवा मातेने मागणी केल्यास, बँक खात्यात किंवा प्रत्यक्ष हातात देण्याची व्यवस्था करण्यासाठी योग्य तो सेवानियम / कायदा केला जाईल.

३. चित्रपट, गाणी, मालिका, दूरदर्शन यातील कार्यक्रमांतून व्यसनांचे उदात्तीकरण करणे थांबविले जाईल.

४. व्यसनांच्या दुष्परिणामांचा अभ्यासक्रमात समावेश करुन शाळा व महाविद्यालयात व्यसनमुक्ती समुपदेशन केंद्र स्थापन केले जाईल. तसेच शाळा व महाविद्यालये यांच्या १०० मीटर परिसरात ना-फेरीवाला क्षेत्र जाहीर केले जाईल.

५. कायद्याने गुटख्यावर बंदी आहेच. त्या कायद्याची कडक अंमलबजावणी केली जाईल.

६. अंमली पदार्थांचा वापर करणाऱ्या किंवा बिगर परवाना मद्यप्राशन करणाऱ्या, रेव्ह पार्ट्यांच्या आयोजनावर कठोर कारवाई करण्यात येईल.

* * * * * * * * *

१२. पर्यावरण

जगातील बहुतांशी देशांना पर्यावरणीय ऱ्हासाच्या भस्मासूराला तोंड द्यावे लागत आहे. परिणामी लोकांचे जीवनमान कमालीचे खालावले आहे. जंगले, नदी नाले, वन्यजीवन नष्ट होत चालले आहे. प्रदूषित पाणी व हवा यांमुळे आरोग्य बिघडत चालले आहे. याचमुळे आजमितीस शासन, उद्योजक, शासकीय व सामाजिक संस्था या सर्वांनाच शिक्षित अशा पर्यावरणीय व्यवस्थापकांची नितांत गरज निर्माण झालेली आहे. त्यातही महिलांचा पर्यावरणाशी निगडीत बार्बीशी रोज संबंध येतो. त्यामुळे त्यांच्यात पर्यावरण विषयक जागृती निर्माण होण्याची व त्यांच्या सक्रीय सहभागाची गरज आहे. त्यासाठी

१. पर्यावरणाच्या विषयावर काम करण्यासाठी गाव पातळीवर महिला पर्यावरण गटांच्या स्थापनेसाठी प्रोत्साहन देण्यात येईल.

२. या गटांसाठी महिलांना पर्यावरण साक्षर केले जाईल.

३. शाश्वत उर्जेचा वापर वाढावा यासाठी महिलांमध्ये जनजागृती केली जाईल. महिला पर्यावरण गटांमार्फत शाश्वत उर्जेसाठी सोलार उपकरणे, बायोगॅस अशा उपकरणांच्या देखभालीसाठी महिलांना प्रशिक्षण दिले जाईल व त्यांना रोजगार उपलब्ध करुन दिला जाईल.

४. स्थानिक स्वराज्य संस्था व महिला पर्यावरण गट यांतील समन्वयातून कचरा व्यवस्थापन प्रक्रिया कार्यान्वित केली जाईल.

५. कचऱ्यावर प्रक्रिया - पुनर्वापर करण्यासाठी आवश्यक तंत्रज्ञान, महिला पर्यावरण गटाला व कचरा वेचक महिला तसेच त्यासाठी लागणाऱ्या छोट्या व मध्यम उपकरणासाठी सबसिडी आणि प्रकल्प उभारण्यासाठी सहाय्य आणि जागा मिळण्याची व्यवस्था केली जाईल.

६. कचरा वेचक महिलांना आरोग्यदूत असे संबोधून ह्या व्यवसायाला सन्मानपूर्वक वागणूक दिली जाईल.

७. स्थानिक स्वराज्य संस्थेचे कचरा गोळा करणे, वेगळा करणे या कामांसाठी महिला पर्यावरण गट किंवा महिला बचत गट यांना जबाबदारी देतांना ते गट निविदा प्रक्रियेत कॉन्ट्रॅक्टरांसोबत स्पर्धेत टिकणे कठीण आहे हे लक्षात घेऊन अशा महिला गटांना प्राधान्याने किंवा महिला गटांमधील स्पर्धेला प्रोत्साहन देऊन काम देण्यात येईल.

८. स्थानिक स्वराज्य संस्थेमध्ये पर्यावरण समितीची निर्मिती करण्यात येईल. या समितीद्वारे पाण्याचे संवर्धन जैवविविधता, कचरा व्यवस्थापन, ऊर्जा व्यवस्थापन इत्यादी विषयांवर काम केले जाईल.

९. सामाजिक वनीकरणासारख्या शासकीय योजनांत महिलांचा सहभाग वाढवला जाईल.

१०. जागतिक महिला दिनानिमित्त पर्यावरणाच्या क्षेत्रात उल्लेखनीय काम करणाऱ्या महिलांना किंवा पर्यावरण गटाला पुरस्कृत केले जाईल.

११. जंगलाची देखभाल आणि संवर्धन यासाठी देशभरात व महाराष्ट्रातही ठिकठिकाणी जंगल समित्या स्थापन झाल्या आहेत. त्यावर गावकऱ्यांचे प्रतिनिधीही असतात. मात्र हे स्तुत्य काम करतांना इंधन, अन्नसुरक्षा आणि उपजीविका याबाबत जंगलांचे मानवी जीवनात असलेले स्थान लक्षात घेऊन समिती सदस्यांना त्याबाबत प्रशिक्षित करणे गरजेचे आहे. कारण या तिन्ही बाबी महिलाच प्रामुख्याने हाताळतात. समित्यांमुळे महिलांचा या

अधिकारांचा संकोच होत असून, त्यांचे कष्ट व वेळ यात वाढ झाली आहे. सबब समित्यांवर ३३% महिलाही असतील, असे पाहिजे जाईल.

१२. गांवपातळीवरील पिण्याच्या पाण्याचे नियोजन करतांना त्यात महिलांचा ५०% सहभाग असावा, अशा सूचना ग्रामपंचायत, जिल्हा परिषदा यांना देण्यात येतील.

१३. पाण्याचा योग्य वापर, त्याची बचत आणि पुनर्वापर याबाबत महिलांना प्रशिक्षित केले जाईल.

१४. कृषि, फळबागा सिंचन, परसशेती यासाठी गांव व तालुका पातळ्यांवरील पाणी सोसायट्यांमध्ये महिलांना प्रतिनिधित्व दिले जाईल, तसेच शेतकरी म्हणून नैसर्गिक साधने वापरण्याचा महिलांचा आधिकार संबंधितांना अवगत केला जाईल.

* * * * * * *

१३. सांस्कृतिक धोरण

१. अंधश्रध्दापीडित महिला, तथाकथित चेटकीण, डाकीण इ. देवदासी, वेश्या, कैदी महिला, अल्पसंख्य महिला, असंघटित महिला कामगार, बलात्कारीत महिला, घटस्फोटित, परित्यक्ता, अपंग, मतिमंद, गतिमंद, तृतीयपंथी, बारबाला, तमाशा कलावंत, लोककलावंत यासर्व स्तरातील महिलांविषयीचा समाजाचा पूर्वग्रह दूषित दृष्टिकोन बदलण्यासाठी सकारात्मक पाऊल म्हणून अभ्यासक्रमात योग्य ते बदल केले जातील.

२. उपरोक्त दृष्टिकोन बदलण्यास साहाय्यभूत साहित्य लेख, कथासंग्रह, कवितासंग्रह, कादंबऱ्या इ., नाटक, चित्रपट, चित्रफिती, जाहिराती, संशोधन यांना विशेष अनुदान, पुरस्कार यांच्या माध्यमातून प्रोत्साहन दिले जाईल.

३. महिलांच्या विषयी समाजाची मानसिकता बदलावी यासाठी विशेष प्रबोधनपर जाहिराती तयार करुन सर्व दूरचित्रवाणी वाहिन्यांवरील प्राईम टाईम मध्ये त्या प्रसृत केल्या जातील.

४. सर्व दूरचित्रवाणी वाहिन्यांवरील प्राईम टाईम मधील मालिकांचे प्रक्षेपण चालू असतांना खालील पट्टीवर स्त्री विषयक दृष्टिकोन बदलणारे संदेश व आवश्यक हेल्पलाईनची देखील माहिती दिली जाईल.

५. स्त्री विषयीचा सांस्कृतिक / सामाजिक दृष्टीकोन बदलण्यासाठी सर्व स्तरावरील महिला व बाल विकास विभाग / समित्या अधिक कार्यक्षम केल्या जातील. त्यांच्या माध्यमातून विविध पोस्टर्स, पथनाट्ये, पोवाडा, कलापथके, चित्रफिती, या प्रकारच्या सर्व प्रसार माध्यमांचा यासाठी उपयोग करुन जनजागृती केली जाईल.

६. दूरचित्रवाणी वाहिन्यासाठी स्वतंत्र सेन्सॉर बोर्डाची निर्मिती करुन सेन्सॉर बोर्डाने मान्यता दिल्याशिवाय कोणत्याही गाण्याचे दूरचित्रवाणी वाहिन्यांवर, संकेतस्थळांवर प्रदर्शन व प्रसारण करण्यावर बंदी घातली जाईल.

७. वृत्तपत्रांच्या संकेतस्थळांवर आणि वृत्तपत्रांमध्ये पोर्नोग्राफी व अश्लील छायाचित्रे प्रसारित करण्यावर बंदी घातली जाईल.

८. चित्रपट, चित्रफिती यामधील स्त्रीप्रतिमा बदलण्यासाठी सेन्सॉर बोर्डाची पुनर्रचना करुन त्यामध्ये सामाजिक कार्यकर्त्यांचा / अशासकीय संस्थांच्या प्रतिनिधींचा समावेश असेल. त्यामध्ये ५०% महिला असतील. या सेन्सॉर बोर्डाचे अध्यक्षपद दूरचित्रवाणी, चित्रपट, जाहिराती यांच्याशी संबंधित व्यक्तींकडे न देता संवेदनशील व्यक्तींकडे सोपविले जाईल.

९. अश्लील जाहिराती / पोस्टर्स प्रदर्शित केल्यास त्वरित त्या रद्द करुन निर्मात्यावर आणि प्रदर्शित करणाऱ्यावर कठोर कारवाई केली जाईल. त्यासाठी आवश्यक असल्यास अश्लीलतेची व्याख्या व्यापक / पुनर्रचित केली जाईल.

* * * * * *

१४. महिला व उद्योग.

१. वस्त्रोद्योग, साखर कारखाने, दूध संघ, मच्छिमारी व्यवसाय, अन्न प्रक्रिया व इतर तत्सम उद्योग व्यवसाय करण्यासाठी महिला सहकारी संस्थांना विशेष सवलत देण्यात येईल.

२. महिलांना लघु उद्योग व स्वयंरोजगारासाठी विशेष प्रशिक्षण देण्यात येईल.

३. महिला उद्योजकांना व्यवसायाकरिता आवश्यक संवाद कौशल्य प्रशिक्षण (communication skill) देण्यात येईल.

४. महिलांना आंतरराष्ट्रीय कंपन्यांशी औद्योगिक करार करता यावेत. यासाठी विशेष प्रशिक्षण देण्याची तसेच इतरही आवश्यक मदत पुरवली जाईल.

५. महिलांमध्ये उद्योजकता विकास घडवून आणण्याकरिता, उद्योग क्षेत्रातील यशस्वी महिलांची व्याख्याने आयोजित करण्यात येतील.

६. महिला उद्योजकांकरिता स्वतंत्र वित्तीय महामंडळ स्थापन करण्यात येईल. तसेच महिला पतसंस्थांच्या निर्मितीकरीता प्रोत्साहन देण्यात येईल व महिला उद्योजकांना कमी दरात कर्ज उपलब्ध करुन देण्यात येईल.

७. महिला उद्योजक निर्माण करण्यासाठी जिल्हा उद्योग केंद्राच्या धर्तीवर स्वतंत्र यंत्रणा निर्माण करण्यात येईल व या संस्थेत महिला उद्योजकांकरीता आवश्यक असणारे अर्ज, परवाने, मंजुरी, वित्तीय सहाय्य, परदेशी कंपन्यांशी कराराननामे करणे, इ. सर्व सुविधा एक खिडकी योजनेच्या माध्यमातून राबविण्यात येतील.

८. महिला उद्योजकांकरिता महाराष्ट्र राज्य औद्योगिक महामंडळामध्ये तसेच नव्याने उभ्या राहणाऱ्या उद्योजकता विकास पट्ट्यांमध्ये १०% प्लॉटस् आरक्षित ठेवण्याची तरतूद करण्यात येईल.

९. खाजगी उद्योग संस्थांमार्फत राबविण्यात येणाऱ्या C.S.R. (Corporate Social Responsibility) मध्ये महिला उद्योगांना चालना देण्याकरिता आवश्यक ती कार्यवाही करण्यात येईल.

* * * * * *

१५. महिला आणि कायदा.

प्रस्तावना : स्त्रियांच्या संरक्षणासाठी व सुरक्षतेसाठी

भारतीय संविधानात महिलांना अनेक कायदेशीर हक्क दिलेले आहेत. सध्या अनेक कायदे, अधिनियम महिलांविषयक संवेदनाशीलता दाखविणारे व त्यांचे हक्क प्रस्थापित करणारे आहेत. तरीही त्यांची अंमलबजावणी, समाजाचा दृष्टीकोन व अधिनियमामधील त्रुटी ह्यामुळे महिला कायद्याचा वापर आपले हक्क अबाधित राखण्यासाठी करु शकत नाहीत. काही मर्यादित महिलाच ह्या कायद्यांचा थोड्याफार प्रमाणात फायदा घेऊ शकतात, पण अनेक स्त्रिया कायद्यापासून वंचित रहातात.

महिलांच्या सबलीकरणासाठी - **स्त्रियांच्या संरक्षणासाठी व सुरक्षिततेसाठी** अनेक कायदे, तसेच संरक्षण व नियमावली बनविली गेली पण तरीही अंमलबजावणीच्या पातळीवर आजही आपल्यापुढे आव्हाने आहेत. ह्याची प्रमुख कारणे.

- स्त्रियांचे त्यांच्या अधिकारांविषयी अज्ञान.
- कायद्याची किचकट प्रक्रिया.
- कायद्यातील संदिग्धता.
- कार्यक्षम, मोफत कायदेशीर सल्ल्याची उणीव.
- वैद्यकशास्त्र, फॉरेनसिक, पोलीस, सरकारी यंत्रणा, न्यायालय, स्वयंसेवी संस्था, मंत्रालयीन कामकाज इ. चा महिलांशी परिणामकारक समन्वय न साधला जाणे.

मा.न्यायालयाच्या अंतर्गत समन्वय वाढविण्याच्या अनुषंगाने हे धोरण विविध उपाययोजना आखेल. अधिनियमात बदल, शासनाच्या सूचना व नियमावली, महिला व बाल विकास विभागामार्फत अंमलबजावणी करण्यासाठी शासनाची बांधिलकी राहील.

१. शिफारसी

१. **हिंदू दत्तक विधान आणि पोटगी कायदा.**

(अ) हिंदू दत्तक विधान आणि पोटगी कायदा, १९५६ व सर्व दिवाणी कायद्यांतर्गत महिलांना त्यांच्या पोटगीचा अधिकार मिळण्यासाठी मा.न्यायालयीन कार्यवाहीमध्ये पोटगीची वसुली न झाल्यास, कारवाई करतांना जेल भत्ता भरण्यातून महिलांना वगळण्यात यावे. (notification will be soon published which will be given wide publicity)

(ब) घटस्फोटित महिला आपल्या कस्टडीत असलेल्या मुलाला दत्तक देऊ शकेल. त्यासाठी वडिलांच्या किंवा कोणाच्याही परवानगीची गरज पडणार नाही, अशी तरतूद करावी.

१. (Protection of Women from Domestic Violence Act, 2005) (PWDVA) मध्ये मा.न्यायालयाने लिव्ह-इन-रिलेशनशिपला मान्यता दिली असून, ह्या मुद्यावर ह्या महिलांना कलम १२५ मध्ये पोटगी नाकारली जाते, ह्याची जाणीव ठेवून शासन योग्य ती उपाययोजना करेल.

२. PWDVA प्रमाणे कलम १२५ अंतर्गत पोटगीचा दावा दाखल करण्यासाठी साधे, सरळ, सर्व भाषांमध्ये अर्ज उपलब्ध करुन देण्यात यावे. तसेच फौजदारी आचारसंहिता, दिवाणी आचारसंहिता व पोटगी संदर्भात सर्व अधिनियमात दुरुस्त्या केल्या जातील.

३. ज्या स्त्रीला पोटगीचा आदेश मिळूनही पोटगी १२५ Criminal Procedure Code प्रमाणे वसुल होत नाही. उदा. नवरा, सात वर्षांपेक्षा जास्त फरार असणे किंवा मृत असणे, ज्यांच्यावरती विसंबून (dependant) आहे असे कोणीही अस्तित्वात नसणे, नवऱ्याची पैसे भरण्याची आर्थिक ऐपत नसणे, नवरा हा हॅबीच्युअल गुन्हेगार असणे इत्यादी अशा महिलांकरीता शासनाने विशिष्ट निधी काढण्यासाठी तरतूद करावी.

२. कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण -

कौटुंबिक हिंसाचार हा सामाजिक प्रगतीच्या मार्गातील महत्वाचा अडसर आहे. सरकारची महिलांच्या कायदेशीर हक्कांचे रक्षण करणे ही जबाबदारी आहे. कलम ११ अन्वये या कायद्याच्या संदर्भात शासनाची असलेली कर्तव्ये स्पष्ट करण्यात आली आहेत. या कायद्याच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी सामाजिक प्रबोधन होणे गरजेचे आहे. व्यथित महिलांना या कायद्याचे संरक्षण देण्यासाठी शासनाने कुठल्या प्रकारची व्यवस्था ठेवावी व कुठल्या उपाययोजना कराव्यात, यासाठी खालील महत्वाचे मुद्दे विचारात घेणे आवश्यक आहे.

१. कौटुंबिक हिंसाचाराला आळा घालण्यासाठी शासनाने या कायद्याला व्यापक प्रसिध्दी द्यावी.

२. शासनाने पोलीस अधिकारी आणि मा.न्यायालयीन सेवेमधील सदस्यांना वेळोवेळी सचेतन करावे व महिलांच्या हक्कांच्या संदर्भात प्रशिक्षण द्यावे.

३. महिलांच्या कौटुंबिक हक्कांच्या जतनासाठी शासनाच्या विविध खात्यांमध्ये प्रभावी समन्वय राखला जावा आणि

(अ) या कायद्यान्वये महिलांना सेवा पुरविण्याकरीता मंत्रालयासाठी आणि मा.न्यायालयासाठी नियमावली तयार करण्यात यावी. ती योग्य स्थितीत ठेवली जावी.

(ब) प्रभावी प्रशिक्षण - नियोजन, जबाबदारी, संरक्षण अधिकाऱ्यांसाठी मार्गदर्शक नियम, हे या कायद्याच्या अंमलबजावणीसाठी आवश्यक आहे. यासंदर्भात शासन गांभीर्याने पाऊले उचलेल. यामध्ये कर्मचारी यांच्यासह इतरांचे प्रशिक्षण वर्ग घेतले जातील. या कामात सेवाभावी संस्थांचा सहभाग नोंदवला जाईल.

(क) कलम १९द्म यात स्त्रीधनाचा उल्लेख येतो. परंतु ही संकल्पना स्पष्ट होत नसल्याने त्याची सुस्पष्ट व्याख्या कायद्यात येण्यासाठी शासन त्याचा पाठपुरावा करेल.

३. घटस्फोट कायदा

भारतीय घटस्फोट कायद्यातील परस्पर संमतीने विभक्त राहण्याचा कालावधी दोन वर्षाचा असून तो विशेष विवाह अधिनियमाप्रमाणे १ वर्ष करण्याचा प्रयत्न शासन करेल, ह्यामुळे ह्या कायद्यातील तफावत दूर होईल.

४. मा.न्यायालयाशी संबंधित सूचना.

१. कौटुंबिक न्यायालयात खटला चालू असतांना वडिलांना व कुटुंबातील मुलांना भेटण्याचे आदेश देतांना मुलांचा होणारा लैंगिक छळ तक्रार ज्यावेळेला होते तेव्हा त्याची नोंद घेऊन त्यावर कार्यवाही आदेश देण्यात येतील.

२. कौटुंबिक न्यायालय, स्पेशल कोर्ट, प्रोटेक्शन ऑफ चिल्ड्रन फ्रॉम सेक्सुअल ऑफेन्सेस ॲक्ट, २०१२ महाराष्ट्रात अधिनियमाप्रमाणे शासन चालू करेल. ह्यासाठी सर्व साधनांची उपलब्धता व प्रशिक्षित कर्मचारी शासन देईल.

३. कुठल्याही न्यायालयाचा आदेश महिलांना मोफत मिळण्याची सोय शासन करेल.

४. गरजू महिलांना त्यांच्याविरुध्द असलेल्या केसमध्ये कोर्टात जाण्यासाठी प्रवासभत्ता देण्याची सोय शासन करेल.

५. कोर्टाच्या परिसरात दाव्यातील महिला, महिला कर्मचारी यांना सुरक्षित वातावरण व संरक्षण देण्यास शासन कटिबध्द राहील. अत्याचार करणाऱ्या विरुध्द कडक कारवाई करण्यात येईल. सर्व कोर्टामध्ये महिलांना स्वच्छतागृह, पाळणाघरे व हिरकणी कक्ष असेल व केसच्या सुनावणीसाठी विशेषतः कौटुंबिक दाव्यात महिलांसाठी निश्चित वेळ असेल, अशी व्यवस्था करण्यात येईल.

६. महिलांच्या संदर्भातील केसेससाठी फास्ट ट्रॅक कोर्ट चालू करण्यास शासन कटिबध्द राहील.

५. महिलांसाठी देशभर हेल्पलाईन.

संकटात सापडलेल्या महिलांसाठी केंद्र सरकारने सुचविलेल्या १८१ क्रमांकाची हेल्पलाईन राज्यभर लागू करण्यात यावी. त्याप्रमाणे कॉल सेंटर्स स्थापन करण्यात यावे.

याकामी सेवाभावी संस्थांची मदत घेतली जाईल. या हेल्पलाईन चालवितांना कुणाचाही हस्तक्षेप चालवून घेतला जाणार नाही, यासाठी नियमावली शासन करेल व त्याची काटेकोर अंमलबजावणी केली जाईल.

६. अल्पवयीन विवाहासंदर्भात सूचना.

१. अल्पवयीन मुलीचा विवाह जर जबरदस्तीने केला गेला आणि तिचा पती किंवा त्याच्या एकत्र कुटुंबातील सज्ञान व्यक्ती सांभाळ करत नसतील तर त्या स्त्रीला पोटगीचा अधिकार मिळण्यासाठी, हिंदु विवाह कायदा, पोटगीचे सर्व दिवाणी प्रक्रिया संहिता (C.P.C.) चे तरतूदी, फौजदारी आचार संहितेतील कलम १२५ सह पोटगी वसुली संदर्भातील सर्व तरतूदी व सर्व कायद्यातील अवलंबीण्याची व्याख्या शासन बदलेल. या सुविधा तिच्या पाल्यांना दिल्या जातील.

२. बालविवाह प्रतिबंधक कायदा अधिक प्रभावी केला जाईल व त्या कलमांचे उल्लंघन करणाऱ्याच्या शिक्षेत वाढ केली जाईल.

३. हिंदु मेन्टेनन्स व ॲडॉप्शन ॲक्ट मध्ये आवश्यक सुधारणा केल्या जातील.

७. संपत्तीचे अधिकार.

१. जमिनीच्या मालकी हक्काच्या संदर्भातील सर्व महिलांचे हक्क / trangender हक्क व त्याच्या व्याख्या सुस्पष्ट करुन योग्य अधिनियम शासन करेल. विशेषतः लग्न झालेल्या महिलेच्या पतीच्या मालमत्तेमधील हक्काच्या संदर्भातील वैवाहिक जीवनात स्त्रीचे मालमत्ता विषयक हक्क, (सन २००१ च्या महिला धोरणात नमूद केल्याप्रमाणे), पतीच्या मालमत्तेतील

हक्क - याबाबतचे अधिनियम अधिक सुस्पष्ट करण्यासाठी शासन योग्य त्या कायद्यातील दुरुस्त्या (Amendments) करेल.

२. फारकतीच्या कायर्द्यांतर्गत असलेल्या सध्याच्या केंद्राच्या मालमत्तेविषयाच्या सर्व कायद्यातील दुरुस्तीची कडक अंमलबजावणी राज्य शासन त्वरीत करेल.

८. प्रसुतीपूर्व गर्भलिंग चिकित्सा

१. गर्भधारणा व प्रसूतीपूर्व गर्भनिदान प्रतिबंधक कायदा, १९९४ व सुधारित २००५ हा मुलींच्या कमी होणाऱ्या संख्येशी संबंधीत कायदा आहे. मुलींची घटती संख्या लक्षात घेता अंमलबजावणीतील त्रुटींचा अभ्यास करुन शासन त्यावर उपाययोजना आखेल.

२. राज्य पर्यवेक्षकीय समितीचे पुर्नगठन करुन कार्यान्वित करण्यासाठी शासन तातडीची पावले उचलेल.

३. राज्य मूल्यमापन आणि पुर्नगठित समिती शासन स्तरावर स्थापन झालेली आहे. त्या समितीच्या कडक अंमलबजावणीसाठी शासन प्रयत्नशील राहील.

४. पीसी - पीएनडीटी कायद्याची अंमलबजावणी करणे कायदेशीर दृष्ट्या बंधनकारक करण्यासाठी शासन पीसी - पीएनडीटी कायद्यांतर्गत नविन नियमावली तयार करेल व त्या नियमावलीची कडक अंमलबजावणी करेल.

५. दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांना मुलीच्या जन्मानंतर तिच्या शिक्षणासाठी ठराविक रक्कम विशिष्ट कालावधीसाठी ठेवण्याच्या योजनेची शासन स्तरावर कडक अंमलबजावणी केली जाईल व सर्वसामान्य कुटुंबातही पालकांनी मुलीच्या नावावर गुंतवणूक करण्यासाठी शासन योग्य तो प्रचार व प्रसार करेल.

६. स्टेट मेडिकल कौन्सिलने गर्भलिंग चिकित्सा करुन मुलींचे गर्भपात घडवून आणणाऱ्या डॉक्टरांवर कायद्याने कडक निर्बंध घालणे आवश्यक आहे. त्यादृष्टीने कायद्यात योग्य त्या दुरुस्त्या केल्या जातील. अशा गुन्हा सिध्द झालेल्या वैद्यकीय व्यावसायिकांचा परवाना कायद्याने रद्द करण्यात येईल.

७. महाराष्ट्रातील सांगली, कोल्हापूर, सातारा, सोलापूर, उस्मानाबाद, बीड, अहमदनगर, औरंगाबाद, जळगांव, बुलढाणा, वाशिम, हिंगोली, जालना, पुणे या १४ जिल्ह्यांमध्ये आज लिंग गुणोत्तराचे प्रमाण खूपच कमी झाले असून अशा जिल्ह्यांना शासन (जोखमीचे) जिल्हे म्हणून घोषित करेल व या जिल्ह्यात जनजागृती धडक मोहीम राबवेल.

८. एका सोनोग्राफी सेंटरच्या मागे एक नियंत्रण अधिकारी याप्रमाणे संपूर्ण राज्यातील सोनोग्राफी सेंटर्सचा आराखडा तयार करण्यात येईल व येत्या तीन वर्षात Regulatory System सक्षम करुन कायद्याची अंमलबजावणी करण्यात येईल.

९. न्यायिक अधिकारी, सरकारी वकील व समुचित प्राधिकारी व सदर कायद्यांतर्गत येणारे सल्लागार समितीचे सदस्य यांच्या प्रशिक्षणाची तरतूद व उपयुक्त साहित्य (Modules) शासन तयार करेल.

९. वयस्कर महिला.

(The maintenance and welfare of parents and senior citizens Act 2007)

वयस्कर महिलांच्या बाबतीत असलेले अधिनियम अंमलात आणण्यासाठी शासन प्रयत्न करेल. त्यासाठी स्थापलेल्या लवादाचा फायदा मिळण्यासाठी त्यांना योग्य मदत दिली जाईल.

वयस्कर महिलांच्या सुरक्षेसाठी शासन अधिक ठोस पावले उचलेल व अस्तित्वात असलेल्या हेल्पलाईन्स बरोबर अधिक सक्षम यंत्रणा निर्माण करेल. या हेल्पलाईन्स विरंगुळा केंद्रे, हॉस्पिटल्स, पोलिस स्टेशन्स, हाऊसिंग सोसायट्या व सर्व सार्वजनिक ठिकाणी ठळकपणे प्रदर्शित करणे बंधनकारक राहील.

१०. शरीर विक्रीकरीता महिलांची मानवी वाहतूक.

१. २००७ मध्ये मानवी वाहतूक रोखण्यासाठी महिला व बाल विकास विभागाने कृती आराखडा तयार केला होता. त्याची कडक अंमलबजावणी शासनामार्फत करण्यात येईल.

२. मानवी वाहतूक रोखणे, प्रतिबंध, सुटका करणे, पुनर्वसन, अभियोग, मूल्यमापन व संनियंत्रण, नेटवर्कीग या सर्व प्रक्रिया करण्यासाठीची यंत्रणा कार्यान्वित करण्यासाठी शासन प्रयत्न करेल.

३. अल्पवयीन मुला-मुलींना ताब्यात घेतल्यानंतर त्यांना पालकांच्या ताब्यात देताना संबंधित मुलांबाबत परिवेक्षक अधिकारी यांनी विशेष लक्ष देणे आवश्यक आहे. जर पालक त्या व्यवसायात समाविष्ट असतील तर त्यांच्यावर कारवाई करुन संबंधित मुलांचे पुनर्वसन शासनामार्फत करण्यात येईल. पालकांनी मुला-मुलींना ताब्यात घेतले तर त्याचा शासन वारंवार आढावा घेईल.

४. मुलांचे पुनर्वसन करतांना शैक्षणिक व आरोग्याच्या सुविधांकडे विशेष लक्ष पुरविले जाईल व सुधारगृहांचा दर्जा उत्कृष्ट करण्यावर शासन भर देईल.

५. सदर सामाजिक समस्येचे प्रमाण कमी करणे व समस्या समूळ रोखणे याकरीता धोरण व कार्यक्रम आखण्यात येतील.

६. आपत्कालीन परिस्थितीमध्ये तात्काळ मदत व संरक्षण याकरीता वेगवेगळ्या पर्यायांची उपलब्धता असणे आणि महिलांना सदर पर्यायांची माहिती असणे व त्यांचा वापर करण्याची सुविधा उपलब्ध असणे. उदा. महिलांसाठी आधारगृह, जेणेकरुन अशा परिस्थितीचा गुन्हेगारी प्रवृत्तीकडून महिलांच्या मानवी वाहतुकीसाठी गैरवापर होणार नाही, यासाठी शासन कटीबध्द राहील.

७. यासंदर्भातील कायद्याची अंमलबजावणी अधिक प्रभावीपणे करणे आणि महिलांच्या मानवी वाहतुकीचे केंद्र म्हणून पूर्णपणे बंद करण्यासाठी शासन आपली ताकद लावील.

८. महिलांना / मुलांना / तृतीयपंथीय शरीर विक्रीसाठी भाग पाडण्याऱ्यांवर कडक शासन करण्यात येईल.

९. U.N.optional Protocol on Transnational organized crime, The Palermo Protocol (यावर भारताने स्वाक्षरी केलेली आहे), आणि ITPA १९५६ चे सेक्शन क्र.५ नुसार मानवी वाहतूक याची संज्ञा गृहीत धरण्यात आलेली आहे. त्यानुसार शासन तरतूदींची अंमलबजावणी करेल.

१०. स्त्रियांवरील हिंसाचाराच्या, अत्याचाराच्या गुन्ह्याचा समावेश तंटामुक्ती योजनेत करु नये.

११. मोफत कायदेशीर सल्ला देणाऱ्या वकिलांना योग्य मोबदला देण्याची तरतूद शासन करेल. अशी सेवा तुरुंगातील महिला कैदी, आधारगृह मधील महिलांना उपलब्ध करुन दिली जाईल.

१२. शालेय अभ्यासक्रमात महिलांसंबंधी कायदेविषयक माहिती अंर्तभूत केली जाईल, ज्यात विवाहाचे वय, स्त्री-पुरुष समानता, लिंग समभाव, घरगुती अत्याचार, स्त्रियांची मालकी हक्क ह्या विषयांचा समावेश असेल.

१३. करार पध्दतीने शासकीय व निमशासकीय क्षेत्रात काम करणाऱ्या महिलांना मॅटर्निटी बेनीफिट ॲक्ट चा लाभ देण्याकरीता शासन नियमावली करेल.

१४. गर्भवती महिलेची एच.आय.व्ही. टेस्ट केली जाते. तिचा पती, साथीदाराची टेस्ट होणे बंधनकारक करण्यासाठी शासन तरतूद करेल.

१५. गर्भपाताच्या कायद्यात (Medical Termination of Pregnancy Act) यामध्ये Married woman ऐवजी Any woman अशी दुरुस्ती केली जाईल.

१६. महिला व त्यांच्या मुलांना कुठलेही नांव लावण्याच्या अधिकाराचा शासन सन्मान करेल व त्याप्रमाणे संबंधीत विभागांच्या कामकाजांमध्ये महिलांचे विशिष्ट आडनांव (पतीचे / वा पित्याचे) लावण्याचा आग्रह धरणार नाही. नाव लावण्याचे स्वातंत्र्य स्त्रीला राहील. यासंबंधीची सूचना सर्व शासकीय विभागांना देण्यात येईल व त्याची अंमलबजावणी न झाल्यास थेट त्या ठिकाणच्या जिल्हाधिकाऱ्यांकडे तक्रार नोंदवण्याचा अधिकार त्या महिलेला असेल.

१७. महिला मंडळ वा बचत गट प्रतिनिधींना बेअरफूट - कायदा सखी (KAYDA SAKHI) (प्रथम समुपदेशक हिंसा प्रतिबंधक मार्गदर्शक) म्हणून प्रशिक्षण देण्यास शासन प्रोत्साहन देईल. उदा. पुढील ३ वर्षाच्या काळात प्रत्येक गावांत, ५० महिलांच्या मागे १ या प्रमाणात समुदेशक कायदा सखी (Kayda Sakhi) असतील. त्याप्रमाणे विधी व न्याय आणि अशासकीय स्वयंसेवी संस्था (NGO) सेवेच्या माध्यमातून तात्काळ कायद्याचे मार्गदर्शन मिळविण्यासाठी शासन प्रयत्नशील राहील.

१८. हुंडा बंदी कायदा अंमलबजावणीसाठी सामाजिक जनजागृती करतांना कायद्याने निर्देशित केल्याप्रमाणे कुठलेही मिळालेले धन स्त्रीच्या नावावर राहील याची शाश्वती देण्यासाठी शासनामार्फत जनजागृती केली जाईल.

१९. विवाह नोंदणी सक्तीचीच असल्याने त्याचे शुल्क सर्वसाधारण लोकांना परवडणारे असेल याची शासन काळजी घेईल.

२०. अल्पसंख्यांक महिलांच्या सबलीकरणासाठी योग्य ती पावले उचलण्यास शासन कटिबध्द आहे.

११. महिला दक्षता समित्या - विविध समुपदेशन केंद्र

१. पोलीस ठाण्याच्या स्तरावर आज ज्या महिला दक्षता समित्या आहेत, त्यांनी अधिक प्रभावीपणे काम करणे अपेक्षित आहे. यासाठी शासन या समित्यांना काही अधिकार देऊन त्यांची पुनर्रचना करेल.

२. अशा समित्यांवरील नेमणूकीसाठी शासन मार्गदर्शिका तयार करेल व त्यांत स्थानिक महिला मंडळ, बचत गट, युवती मंडळ, स्वयंसेवी संस्था ह्यांना प्राधान्य देईल व समिती सदस्यांना ओळखपत्रे देण्यात येतील.

१२. निवारा

अत्याचारपीडित स्त्रियांना व त्यांच्या मुलांना ताबडतोब निवारा मिळण्याची सुविधा स्वयंसेवी संस्थांच्या मदतीने किंवा शासनाच्या वतीने सोय करणे गरजेचे आहे. कोर्टाचा निर्णय लागेपर्यंत ह्या निवाऱ्याची सोय कालावधीचा निर्बंध न ठेवता शासनाने शासकीय व निमशासकीय संस्थांना नियमावली ठरवून देणे गरजेचे आहे. प्रोटेक्शन होमची संख्या वाढविणे, दर्जा सुधारणे ह्याबाबत शासन त्वरीत प्रयत्न करेल तसेच त्यांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करुन देण्यास शासन मदत करेल.

१३. राज्य आयोग .

१. राज्य आयोगाचे महिलांचे हक्क व अधिकार मिळविण्यासाठी काम अधिक प्रभावी होण्याच्या दृष्टीने शासन विशेष लक्ष देईल. आयोगासाठी विभागीय कार्यालयांची तरतूद करणे, त्यांची संरचना, अधिकार व आर्थिक तरतूदी वाढवण्यासाठी शासन उपाययोजना करेल.

२. राज्यातील सर्व आयोगामध्ये काम करणाऱ्या महिला कर्मचाऱ्यांना प्रसूतीच्या सवलती (Maternity benefits) देण्यात याव्यात.

३. जेव्हा केव्हा महिलांवर हिंसा वा अत्याचाराच्या घटना घडतील. उदा. दंगल, हत्याकांड तिथ आयोग आपली निष्पक्ष भूमिका घेऊन परिस्थिती, घटनांचा आढावा घेईल व शासनास अहवाल देईल. ह्यासाठी राज्य आयोग कायद्यातील शिफारशींची शासन काटेकोरपणे अंमलबजावणी करेल.

४. महिला आयोगाच्या शिफारशींची अंमलबजावणी कडक व बंधनकारक करण्याची तरतूद केली जाईल.

५. महिला आयोगाने स्वतंत्रपणे एक निष्पक्ष, देखरेख करणारा / कायदेविषयक मार्गदर्शक / प्रतिबंधात्मक पुढाकार घेणारी मध्यवर्ती भूमिका निभावण्यासाठी शासन प्रोत्साहन देईल.

६. महिला आयोगाला योग्य प्रमाणात आर्थिक तरतूद शासन वाढवून देईल.

७. महिला आयोगास प्रकरणातील संबंधीत व्यक्ती हजर राहण्याचे टाळत असेल तर पकड वॉरंट काढून त्यास हजर करुन घेण्याचे अधिकार यासाठी शासन कायद्यात तरतूद करेल.

१४. कामाच्या ठिकाणी लैंगिक छळ प्रतिबंध.

मा.सर्वोच्च न्यायालयाने याचिका क्र.६६६ - ६७० - ९२ (विशाखा आणि इतर विरुध्द राज्यस्थान राज्य आणि इतर) च्या संदर्भात दि.१३ ऑगस्ट, १९९७ रोजी दिलेल्या निकालानुसार कामाच्या ठिकाणी होणाऱ्या लैंगिक छळापासून महिलांचे संरक्षण करण्यासाठी शासनाने आदेश दिले आहेत व त्यांची शासकीय यंत्रणेत काही प्रमाणात अंमलबजावणी होत आहे. यासंबंधीचे विधेयक लवकरच लागू होईल. त्याची अंमलबजावणी अधिक प्रभावीपणे होण्यासाठी शासन उपाययोजना करील.

१. खाजगी आस्थापनांमध्ये काम करणाऱ्या महिलांकरिता कामाच्या ठिकाणी होणाऱ्या लैंगिक छळाकरीता उपाययोजना व दखल घेण्याकरीता नोडल ऑफिसर म्हणून कामगार आयुक्त ह्यांना नियुक्त केले आहे. याबाबतीत कार्यवाही करण्यासंदर्भात सामान्य लोकांमध्ये जनजागृती करण्यासाठी योग्य त्या सूचना व कार्यक्रम शासन राबवेल.

२. अन्याय झालेल्या स्त्रियांना नुकसान भरपाई देण्यासाठी मालकाला जबाबदार धरुन ती मिळण्यासाठी शासन आग्रही भूमिका धरेल.

३. बऱ्याच कार्यालये / कामांच्या ठिकाणी विशाखा मार्गदर्शक सूचनांच्या आधारे अजूनही समित्या स्थापन झालेल्या नाहीत. त्यांच्या स्थापनेसाठी शासन कार्यशील राहील.

४. प्रामुख्याने विद्यालये, महाविद्यालये (कनिष्ठ स्तरापासून) ह्या ठिकाणी या समित्या कार्यरत करायला शासन कटीबध्द राहील व त्यांचे सक्षमीकरण करण्यावर जोर देईल.

५. महाराष्ट्र - विद्यापीठ - कायदा ज्यामध्ये दुरुस्त्या सुचविण्यात आल्या आहेत. त्यात लिंगसमभाव - लैंगिक अत्याचार प्रतिबंध व समित्या कायदेशीर बंधनकारक करण्याची तरतूद करणे गरजेचे आहे.

कामाच्या ठिकाणी.....

जसे - १) जाणीव - जागृती (कायदेविषयक) कार्यक्रम.

२) लिंगसमभाव प्रशिक्षण / व्याख्यान / चर्चासत्र आयोजित करणे.

३) महिला, कायदा व अधिकार माहिती प्रसारित करणे अशासारख्या प्रतिबंधात्मक उपाययोजनांची अंमलबजावणी करण्यास शासन भर देईल, व

६. कामाच्या ठिकाणी समान संधी देतांना त्यांच्या संरक्षण, सबलीकरण, दृष्टीकोन विकास मुद्दयांवर सुध्दा शासन भर देईल.

७. अत्याचारग्रस्त महिलांसाठी पूर्णपणे सहाय्यकारी भूमिका शासन निभावेल.

८. रात्रपाळीत काम करणाऱ्या महिलांसाठी **महिला संरक्षण** मार्गदर्शिका शासन तयार करेल.

९. विशाखा मार्गदर्शक तत्वानुसार कामाच्या ठिकाणी तक्रार निवारण समित्या स्थापन करुन त्या कार्यरत आहेत किंवा नाहीत याची नियमित पडताळणी केली जाईल.

१०. सर्व शाळा व महाविद्यालयांमध्ये महिला विकास कक्ष अथवा तत्सम व्यासपीठाची स्थापना करावी. या कक्षांतर्गत मुली आणि महिला शिक्षक तसेच शिक्षकेत्तर कर्मचारी यांच्या लैंगिक छळवणूकीच्या तक्रारींचे निवारण करण्यासाठी तक्रार निवारण समिती नेमणे बंधनकारक राहील. महिला विकास कक्षातर्फे महिला व मुलींचे शिक्षण, आरोग्य, महिलांचे हक्क, स्त्री-पुरुष समानता इत्यादी महिलांशी निगडीत विषयांवर प्रबोधन करणारे विविध उपक्रम राबविले जातील. शाळा, महाविद्यालये, शिक्षण संस्था यांनी आपल्या आर्थिक अंदाजपत्रकात २ % रक्कम या कक्षाच्या उपक्रमांसाठी खर्च करणे बंधनकारक राहील.

१५. लैंगिक शिक्षण.

शाळा व महाविद्यालय लैंगिक शिक्षणापेक्षा जीवन - शिक्षण या व्यापक संकल्पनेवर आधारित अभ्यासक्रम क्रमिक अभ्यासक्रमात समाविष्ट करण्यात येईल. या अनुषंगाने शिक्षकांनाही प्रशिक्षण देण्यावर भर देण्यात येईल.

कामाच्या ठिकाणी होणाऱ्या लैंगिक छळाच्या निर्देशाची (१९ सप्टेंबर, २००६) अंमलबजावणी करण्याचे परिपत्रक महाराष्ट्र शासनाने काढलेले आहे. त्याचा त्रैमासिक आढावा वेळोवेळी सर्व स्तरांवर घेऊन अहवाल पाठवावे.

१६. नुकसान भरपाई

१. लैंगिक व कौटुंबिक अत्याचार पीडित महिलेला नुकसान भरपाई देण्याची व्यवस्था शासन करेल. तसेच पुनर्वसनाची जबाबदारी शासन घेईल. त्यासंबंधी सर्व योजना भारतीय दंड

प्रक्रियेच्या कलम ३५७ अ बाबतची उपयुक्तता महिला व बाल विकास विभाग व गृह विभाग राबवेल.

२. स्त्रियांवर झालेल्या अत्याचाराच्या केसेसचे समुपदेशन करण्याचा वेगळा कक्ष सर्व हॉस्पिटलमध्ये उभारण्यास शासन प्रोत्साहन देईल.

३. महिलांच्या अत्याचाराबाबत काम करणाऱ्या समित्या, विशेषतः लैंगिक छळाच्या समितीच्या सदस्या विरुध्द कायद्यानुसार केस दाखल करता येऊ नये, याची शासन काळजी घेईल.

१७. कायद्याची अंमलबजावणी आणि संवेदनशीलता

भारतीय दंड संहिता (IPC) कलम ४९८ - अ : या कायद्याची अंमलबजावणी आणि नियमन करणाऱ्या यंत्रणेची संवेदनशीलता वाढण्याबाबत शासन प्रयत्न करेल. या कायद्याबाबत जास्तीत जास्त जागृती निर्माण करण्याचा प्रयत्न करेल. त्याचा गैरवापर होत असल्याची नाहक ओरड होत आहे. वास्तवात मात्र असे चित्र दिसते की, कमी प्रमाणात वापरल्या जाणाऱ्या ह्या कायद्याच्या अंमलबजावणीमध्ये त्रुटी राहिल्याने आरोपीची निर्दोष मुक्तता होते. या पार्श्वभूमीवर कलम ४९८ (अ) बाबतची उपयुक्तता याबाबतचा शास्त्रीय अभ्यास महिला आयोगामार्फत करण्यात येईल.

१८. जातीय, धार्मिक हिंसा / अत्याचार प्रतिबंध

घटनेने दिलेल्या सहिष्णुता आणि व्यक्तिस्वातंत्र्याचा अनादर करणाऱ्या जाती / धर्म / प्रांत यावर आधारित, कौटुंबिक खोट्या प्रतिष्ठेसाठी हत्या करणाऱ्या कृत्यांचा शासन निषेध करेल व त्याविरुध्द कडक कारवाईची भूमिका घेईल.

१. जातीय / धार्मिक / वंशिक दंगलीत महिलांवर होणारे अत्याचार, हिंसा रोखण्यासाठी शासन प्रतिबंधात्मक उपाययोजना करेल. अफवा रोखण्यासाठी व जनतेच्या भावना भडकावणाऱ्या वक्तव्याला रोखण्यासाठी शासन कडक कारवाई करावी.

२. अशा घटनांना आवर घालणे, महिलांची सजगता वाढविणे हे उपाय संवेदनशील भागांत शासन करेल.

३. दंगली वा जातीय हत्याकांडात स्त्री-देह विटंबना / अत्याचार हे प्रतिस्पर्ध्याला नामोहरम करण्यासाठी केले जातात. यामध्ये जातीय, धार्मिक, प्रांतिय पैलू लक्षात घेणे आवश्यक ठरते. अशा प्रकारची विटंबना मुख्यतः दलित, आदिवासी, अल्पसंख्यांक, मागास जाती - जमातीतील महिला, निराधार महिलांच्या व महिला कर्मचाऱ्यांच्या वाट्याला येते. म्हणून लैंगिक हिंसा ही फक्त बलात्कारापुरती सीमित नसून **पूर्णतः लैंगिक अत्याचार** गुन्हा म्हणून बघणे आवश्यक ठरेल. त्यासाठी शासन कायद्यातील लैंगिक हिंसेच्या व्याख्याच्या दुरुस्तीसाठी प्रयत्न करेल.

४. आज महिलांच्या वाढत्या सामाजिक व राजकीय सहभागामुळे त्यांच्यावरील हिंसेत वाढ झालेली दिसते. उदा. महिला प्रतिनिधी वा नेतृत्व स्थानी असलेल्या महिलांची **नग्न धिंड** काढणे. हा एक प्रकारचा घृणास्पद, गंभीर, निंदनीय गुन्हा म्हणून नोंदण्यास शासन तरतूद करेल. सदरचे गुन्हे आज केवळ विनयभंग कलम ३५४ खाली नोंदविण्यात येतात. अर्थात या गुन्ह्यांची तीव्रता पाहता बलात्काराइतकाच हा गुन्हा गंभीर असल्याने तो कलम ३५४ ड

५०९ भारतीय दंड विधान कलमाखाली न ठेवता त्यास वेगळे कलम देऊन विशेष कलमाखाली घालावे अशी कायद्यात दुरुस्ती करण्यात येईल.

१९. हिंसा / अत्याचार व आधुनिक तंत्रज्ञान.

१. महिलांचे शोषण करणारे, विकृत / हिडिस दर्शन करणारे, एस.एम.एस. / इंटरनेट संकेतस्थळ / ई-मेल व इतर तंत्रज्ञानाविरुध्द शासन कडक कारवाई करेल, सायबर गुन्हे यांना लागू असणारे कायदे व व्याख्या यांची नियमावली जास्त सुस्पष्ट करेल. त्यासाठी पोलीस स्टेशनमध्ये तालुका स्तरावर वेगळा कक्ष उभारण्यास शासन प्रयत्न करेल.

२. महिलांनी नकार दिल्यास विकृत मनोवृत्तीच्या पुरुषांकडून त्यांच्यावर **ॲसिड** फेकणं / जाळणं / हल्ला करणं ह्या बाबी गंभीर गुन्हा म्हणून ग्राह्य धरुन संबंधीत व्यक्तीवर कायदेशीर कारवाई करण्यास शासन कायद्यात दुरुस्ती करेल.

३. पोलीस स्टेशनवर **केस** रजिस्टर करतांना अशा नोंदी ठेवाव्यात. जेणेकरुन नंतर पुराव्याअभावी केस रद्दबातल ठरणार नाहीत व गुन्हेगार सुटणार नाही, ह्याची खबरदारी घेतली जाईल.

४. महिलांच्या दृष्टीने संवेदनशील असलेल्या committee report ordinance व अस्तित्वात असलेले case laws तरतूदींची अंमलबजावणी होईल, ह्याची काळजी शासन घेईल. न्यायालयीन बाबींचा जसे, बलात्कार, लैंगिक गुन्ह्यांचे कामकाज हे इन-कॅमेरा चौकशी होण्यास, तसेच साक्षीदारांचे प्रत्यक्ष / अप्रत्यक्ष हक्कश्राव्य रेकॉर्डींग, वारंवार सुनावणीसाठी लागणारा वेळ टाळण्यास प्रोत्साहित करेल. ज्यामुळे अत्याचारपिडीत महिलांवरील प्रकरणात अधिक भर पडणार नाही. महिलांचे चारित्र्य हनन करणारी प्रश्नोत्तरे टाळून तिच्या सन्मानाला बाधा येणार नाही. यासाठी अस्तित्वात असलेल्या व बदल होणाऱ्या कायद्याच्या तरतूदींची अंमलबजावणी होईल, ह्याची काळजी घेतली जाईल.

५. मा.उच्च न्यायालय व शासनाच्या निर्देशानुसार अस्तित्वात असलेल्या व बदल होणाऱ्या कायद्याच्या तरतूदींची अंमलबजावणी होईल ह्याची काळजी घेतली जाईल. बलात्कारित महिलेच्या वैद्यकीय तपासणीच्या नियमावलीची अंमलबजावणी करण्यासाठी शासन कटिबध्द राहील.

६. हॉस्पिटलमध्ये होणाऱ्या बलात्कारीत स्त्रीचे वैद्यकीय तपासणीत होणारे फिंगर टेस्टिंगवर प्रतिबंध करेल.

२०. महिलांवरील हिंसा, अत्याचार प्रतिबंध.

Moral Policing / संस्कृती रक्षणासाठीचे दंडक ही महिलांवर बंधन घालणाऱ्या, त्यांच्या वर्तणूक / वेशभूषेबाबत नियमन करणाऱ्या व सांस्कृतिक दहशतवाद जोपासून महिलांवर अत्याचार करणाऱ्या व्यक्ती / संस्था / संघटनांचा शासन निषेध करेल व त्यांच्याविरुध्द आवश्यक ती कडक कारवाई करेल.

महिला अत्याचाराबाबत न्यायालयात शिक्षा झालेल्या व्यक्तीस निवडणूक लढवू न देणे व त्यांना लोकप्रतिनिधी बनू देण्यास प्रतिबंध करण्यासाठी आवश्यक ती सुधारणा उमेदवार निवडीच्या निकषांत अंतर्भूत करण्याची नियमावली शासन देईल.

२१. सेक्स स्कँडल

सातारा, सांगली, जळगांव, चंद्रपूर या व इतर जिल्ह्याच्या ठिकाणी मोठ्या प्रमाणात उघडकीला आलेल्या सेक्स स्कँडलचे गुन्हे उघडकीला आल्यानंतर त्यावर बंधन घालण्यासाठी ठोस कायदा नाही. वेगवेगळ्या कलमाखाली आरोपींना अटक करावी लागते. यावर उपाय करण्यासाठी शासन कडक कायदा व ठोस नियमावली करेल.

२२. प्रौढ कुमारी माता

शासन महिलांच्यादृष्टीने संवेदनशील असलेल्या समिती अहवाल व कायद्यांच्या तरतूदींची **प्रभावी** अंमलबजावणी **होण्यासाठी शासन उपाययोजना आखील.**

१. महिलांच्यादृष्टीने संवेदनशील असलेल्या मा.उच्च न्यायालय केस लॉस मधील तरतूदींची अंमलबजावणी होईल, याकरीता **शासन उपाययोजना आखील.**

२. दिनांक ०४.०९.२००९ ला माननीय केंद्रिय गृह मंत्रालय, दिल्ली यांचेवतीने पीडित, अत्याचारित महिलांकरिता योग्य मदत मिळावी, यासाठी काही महत्वाच्या सूचना मा.गृह विभाग, महाराष्ट्र राज्य ह्यांचेकडे पाठविण्यात आल्या. या सूचना अंमलांत आणण्यासाठी राज्य शासन विविध उपाययोजना आखेल व अंमलबजावणी करण्यासाठी शासन बांधील राहील.

२३. खालील महत्वाच्या सूचना.

१. बलात्कार पीडित महिलांसाठी सरकारी रुग्णालयात विशेष उपचार विभाग (स्पेशलाईड ट्रिटमेंट) असावी तसेच मोठे प्रसूती कक्ष असावे.

२. राज्य शासनाच्या आरोग्य विभागाने बलात्कारित पिडितांसाठी विशेष उपचार केंद्र आवश्यक ठिकाणी स्थापन करावी.

३. संवेदनशील क्षेत्रात व रस्त्यावर कॉन्स्टेबलची संख्या वाढविण्यात यावी.

४. दुर्गम व अतिदुर्गम ठिकाणी पोलीसांची मदत केंद्र उघडावीत.

५. रात्रीच्या वेळी पोलीस गस्तीचे प्रमाण वाढवावे.

६. पोलीसांच्या फिरत्या पथकात महिला पोलीस अधिकाऱ्यांची संख्या वाढविण्यात यावी.

७. पोलीसांशी त्वरित संपर्क साधण्याकरीता टेलिफोन बुथची व्यवस्था करण्यात यावी.

८. विभागीय स्तरावर फास्ट ट्रॅक कोर्टाची निर्मिती करावी व त्यामध्ये महिलांवरील अत्याचाराच्या केसेस चालविण्याकरीता महिला न्यायाधिशांची प्रामुख्याने नियुक्ती व्हावी.

९. प्रत्येक जिल्ह्यात कौटुंबिक न्यायालयाची निर्मिती करण्यात यावी. कारण महिलांवरील अत्याचाराची प्रकरणे मोठ्या प्रमाणात प्रलंबित असल्यामुळे व प्रकरणाचा निपटारा त्वरीत होण्याचेदृष्टीने कौटुंबिक न्यायालयाची जिल्हा स्तरावर निर्मिती अत्यंत गरजेची आहे.

१०. महिलांवरील अत्याचाराची प्रकरणे व्यवस्थित हाताळण्याकरीता पोलीसांना आवश्यक त्या कायद्याच्या माहितीचे सखोल प्रशिक्षणाची गरज आहे. त्यांना प्रशिक्षण देण्याची व्यवस्था व्हावी.

११. पीडित महिला तक्रार घेऊन पोलीस स्टेशनला आल्यास तिची तक्रार विना विलंब नोंदवून, गुन्हा नोंदविण्यात यावा व आरोपींवर त्वरित कारवाई करुन, पिडीत महिलेला त्वरीत न्याय व संरक्षण व तिच्यामध्ये आत्मविश्वास वाढेल अशी कारवाई पोलीसांकडून व्हावी.

१२. महिलांवरील अत्याचारांची प्रकरणे काटेकोरपणे तपासण्यात यावी व आरोपीविरुध्द दोषारोपपत्र २ महिन्यांचे आंत गुन्हा घडल्यापासूनचे कोर्टात दाखल करण्यात यावे. बलात्कार व पिडीत महिलांवरील गुन्ह्यात तपास अत्यंत काटेकोरपणे करण्यात यावा व तसेच पिडीत महिलेची वैद्यकीय तपासणी त्वरित विना विलंब करण्यात यावी. जेणेकरुन पुरावा नष्ट होणार नाही. तसेच प्रत्येक पुराव्याची कडी (चेन) प्रस्थापित होईल, असाच तपास व्हावा.

१३. प्रत्येक पोलीस ठाण्यात महिलांवरील व बालकांवरील अत्याचाराच्या गुन्हा नोंदीकरीता विशेष कक्ष उघडण्यात यावा व त्यामध्ये महिला पोलीस अधिकाऱ्यांची नियुक्ती व्हावी.

१४. महिला पोलीसांची महिला अत्याचारित प्रकरणात आवश्यकता असल्यामुळे प्रत्येक पोलीस ठाण्यात किमान ३०% महिलांची नियुक्ती करावी व त्याकरीता महिला पोलीसांची भरती करावी.

१५. महिलांवरील अत्याचाराकरीता मदत केंद्रातील हेल्पलाईन नंबर हे प्रत्येक रुग्णालयात, शाळेत, कॉलेज व इतर सार्वजनिक ठिकाणी सर्वांना दिसतील अशा ठळक अक्षरांत सर्वांना दिसतील, अशा ठिकाणी लावण्याची व्यवस्था व्हावी.

१६. प्रत्येक राज्याच्या संबंधीत विभागाने, बलात्कारपीडित महिलेला प्रत्येक स्टेजमध्ये मदत करावी. जसे पोलीस स्टेशनला तक्रार देणे, वैद्यकीय तपासण्या, तसेच तिला योग्य तो सल्ला व कायदेशीर मदत करण्याचे प्रयोजन व्हावे. तसेच सदर पीडित महिलेचे प्रकरण विशेष महिला पोलीस अधिकाऱ्यांनी हाताळावीत. जेणेकरुन त्या पीडित महिलेला सुरक्षित वाटेल.

* * * * * *

१६. महिला लोकप्रतिनिधींचे राजकीय सक्षमीकरण.

भारतीय संविधानाच्या ७३ व्या व ७४ व्या घटना दुरुस्तीनंतर महिला आरक्षणातून सत्ताकेंद्रात आलेली, पहिली पिढी बाहुल्यांची झाली. दुसरी जिद्दी रबर स्टँपची..... अशी ओरड करणाऱ्या पुरुषी सत्ताधाऱ्यांची आता अडचण होऊ लागली आहे. बाहुल्या व रबर स्टँपची जागा आता खणखणीत कारभारणी घेऊ लागल्या आहेत.

स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील

१. निवडून आलेल्या महिला, कारभाराच्या संधीकडे सामाजिक विकासाची संधी म्हणून बघतात.
२. स्वतःची कार्यक्षमता वाढवत, कारभार करण्याची त्यांची तयारी असते.
३. महिलांमुळे कुठल्या मुद्दयांवर भर द्यावा, याचे अग्रक्रम बदलले आणि दारुसारखा सामाजिक प्रश्न त्यांनी लोकांसमोर आणला.
४. या गावकारभारणी आव्हानांचे रुपांतर संधीत करतात.
५. त्या जबाबदारीची जाणीव ठेवतात आणि सृजनशील राहण्याचा प्रयत्न करतात.

अशातऱ्हेने ......

संसदीय रचनेतील अगदी तळातील संस्थेचा कारभार करताना, त्यांचे वेगळेपण ठळकपणे उठून दिसते. समानता हा संविधानातील गाभा आता फक्त कागदावरील कल्पना नाही. राज्यकारभार चालविण्याच्या प्रक्रियेत महिलांच्या येण्याने समानतेचा पुढील टप्पा गाठला आहे. ही समानता नेमक्या दिशेने वाटचाल करु लागली आहे. ती परिपक्व होण्यासाठी......

१. स्थानिक स्वराज्य संस्थेतील प्रत्येक महिला लोकप्रतिनिधी प्रशिक्षित कारभारीण व्हावी, यासाठी महाराष्ट्र शासन स्वतःचे प्रशिक्षण धोरण तयार करेल.
२. निवडून आलेल्या महिला लोकप्रतिनिधींच्या सर्वांगिण संरक्षणासाठी त्वरीत महिला राजसत्ता संरक्षण विधेयक तयार करेल.
३. स्थानिक स्वराज्य संस्थेतील सर्व महिला लोकप्रतिनिधींना तालुकास्तरापर्यंत मोफत एस.टी. पास देण्याची तरतूद बजेटसह करण्यात येईल.
४. शहरी भागातील वॉर्डसभा व ग्रामीण भागातील महिलासभेने मंजूर केलेल्या महिलांसंबंधी ठरावांची काटेकोर अंमलबजावणी कशी होईल, याकडे लक्ष दिले जाईल.
५. ग्राम पंचायत स्तरावरील महिला ग्रामसेविकांची नेमणूक ५०% करुन त्यांना दोनहून जास्त ग्रामपंचायतींची जबाबदारी दिली जाणार नाही.
६. गाव पातळीवर कंत्राट देतांना, महिलांच्या बचतगटांना प्राधान्य दिले जाईल.
७. निवडून आलेल्या महिला सरपंचांसाठी खासदार निधीप्रमाणे लोकसंख्येच्या प्रमाणात शासनातर्फे **महिला सरपंच प्रोत्साहन निधी** देण्यात येईल.
८. ग्रामसभेआधी, महिलासभेमुळे महिलांच्या भागीदारीला स्थानिक पाठींबा मिळतो. यासाठी महिला ग्रामसभेची नियमावली व बजेटही तात्काळ तयार करण्यात येईल.
९. आपात्कालीन मदतीसाठी महिला प्रतिनिधींकरीता दूरध्वनीद्वारे **मोफत संपर्क यंत्रणा** विकसित केली जाऊन, तिला **महिलाराज** हेल्पलाईन असे नाव दिले जाईल.
१०. महिलांच्या राजकीय सक्षमीकरणासाठी घर व जमीन या संपत्तीवर नवऱ्याबरोबर बायकोचेही नांव लावण्यात येईल.

११. स्त्रियांना सन्मानाने जगण्यासाठी राजकारणातील महिलांना प्रोत्साहन मिळेल, असे सामाजिक वातावरण तयार व्हावे, यासाठी पुरुषांचा पाठींबा मिळण्यासाठी शासनाच्या पुढाकाराने **राज्यस्तरीय जोतीबा जागृती अभियान** राबविण्यात येईल.

१२. महिलांना राजकारणात करिअर करण्याची इच्छा असेल तर त्यांना योग्य ते प्रशिक्षण मिळावे, म्हणून प्रशिक्षण केंद्रे स्थापन करण्यात येतील.

* * * * * *

१७. कृषी, ग्रामीण, शहरी व आदिवासी क्षेत्रातील महिलांची भुमिका / पाणी-पुरवठा

स्थावर जंगम व वारसा हक्काने येणा-या सर्व प्रकारच्या मालमत्ता यामध्ये सर्व ठिकाणी महिलेस बरोबरीने मालकी प्रस्थापित होईल, अशा पद्धतीने सर्व प्रकारच्या (उदा.भु-कायदे, वारसा कायदा, मालमत्ता कायदा, पेशा कायदा) कायद्यांमध्ये सुधारणा करण्यात येईल. सदर सुधारणांची अंमलबजावणी करण्यासाठी ग्राम पातळी, तहसिलदार, प्रांत, जिल्हा पातळीवर समित्या गठित केल्या जातील. त्यामध्ये ग्रामसेवकापासून वरिष्ठ पातळीवरील अधिकारी यांना सचिव करुन प्रत्येक महिन्याला जिल्हाधिकारी मासिक बैठकीमध्ये अंमलबजावणी, याबाबतचा आढावा घेतील. दर ३ महिन्याला विभागीय आयुक्त, ६ महिन्यातून एकदा मा.मुख्य सचिव यांचेमार्फत आढावा घेऊन सदर बाबी लोकराज्य या मासिकामधे तसेच अहवालामध्ये प्रसिद्ध करण्यात येतील. १००% कार्यपूर्ती झालेल्या भागातील अधिकाऱ्यांना प्रोत्साहन देण्यात येईल.

ग्रामस्तर सदर समितीची रचना :-	सरपंच	(अध्यक्ष)
	ग्रामसेवक	(सचिव)
	अंगणवाडी सेविका	(सदस्य)
	आशा वर्कर	(सदस्य)
	महिला बचत गट	(सदस्य)

शासनाच्या अधीन असलेल्या पडजमिनी व सामाजिक वनीकरणांच्या ताब्यात असलेल्या जमिनी, पडिक जमिनी, सामाजिक वनीकरणाच्या ताब्यातील पडजमिनी नजिकच्या गावातीलच महिला, महिला बचत गट, शेती करणाऱ्या विधवा महिला, शेतमजूर, परित्यक्त्या, घटस्फोटित महिला यांना सदरच्या जमिनी करार तत्वावर गटशेती करण्यासाठी, ग्राम ठरावाद्वारे रोटेशन पध्दतीने लागवडीस देण्यात येतील. सदर जमिनीची शास्त्रीय पद्धतीने मशागत करण्यासाठी कृषी विभागाद्वारे तसेच शेती क्षेत्रामध्ये संशोधनाचे कार्य करणाऱ्या स्वयंसेवी संस्थाद्वारे जमिनीची शास्त्रीय पाहणी करुन त्या जमिनीमध्ये कोणत्या प्रकारची लागवड करणे योग्य होईल, याबाबतचा सल्ला व मार्गदर्शन, सदर महिलांना व बचत गटांना करण्यात येईल. सर्व प्रकारच्या माती परीक्षणाचे काम, या क्षेत्रामध्ये कार्यरत असलेल्या महिला बचत गटांना द्यावे. सदर जमिनीमध्ये गुरांसाठी चारा, सौंदर्य प्रसाधने बनविणाऱ्या कंपनीसाठी लागणारे सुगंधी गवत, गोणपाटासाठी लागणारी कोरफड, घायपात व वनौषधीची लागवड करण्यात येईल. म्हणजे सदर महिलांसाठी रोजगार निर्मिती होईल. त्याचप्रमाणे गुरांसाठी बारमाही चारा मिळून त्यातून फायदा होवु शकेल. व स्थानिक गावकरी यांच्या चाऱ्याचा प्रश्न सुटण्यास मदत होईल.

सदर बाबीचा विकास करण्यासाठी शासन स्तरावरुन सुलभ पत पुरवठा करण्यात येईल व त्यासाठी लागणारी प्रक्रिया शिथिल व कागदपत्रांची संख्या अतिशय मर्यादित केली जाईल. केंद्र शासनाच्या वा कायदा २००६ अंतर्गत असलेल्या सर्व समित्यांत ५०% महिलांचा समावेश केला जाईल.

शेती करणाऱ्या (farming) महिलांना शेती व्यवसाय व शेती पूरक व्यवसायाचे प्रशिक्षण देणे आवश्यक आहे.

१. ग्राम पंयाचतीतर्फे, शेती करणाऱ्या महिलांसाठी पशुपालन बँका, पत पुरवठा याबाबतचे छोट्या अभ्यासक्रमांचे आयोजन केले जाईल. यासाठी उपस्थित महिलांना प्रोत्साहनपर उपस्थिती भत्ता देण्यात येईल. प्रशिक्षण पूर्ण झाल्यावर बियाणे तसेच इतर अवजारे सवलतीच्या दरामध्ये अथवा सुलभ हप्त्यात देण्यात येईल. गाव पातळीवर शेती साठी लागणारी विविध यंत्रसामुग्री यांची बँक तयार करुन सदर अवजारे भाडेतत्वावर महिला शेतकरी अथवा महिला बचत गटांना देण्यात येतील. या अवजारांच्या खरेदीसाठी लागणाऱ्या निधीची व्यवस्था शासनामार्फत केली जाईल. स्त्रियांना वापरण्यायोग्य शेती अवजाराची निर्मिती करण्याबाबत राज्यातील IIT तथा कृषी इंजिनियरींग क्षेत्रामध्ये संशोधन संस्थांना प्रवृत्त करावे, ज्यायोगे नवीन प्रकारच्या विविध अवजारांची निर्मिती होऊन महिलांना त्याचा वापर करणे शक्य होईल.

२. सदर प्रशिक्षित महिलांना / बचत गटांना प्रशिक्षण संस्थाकडून toll free फोनलाईन उपलब्ध करुन दिल्या जातील. त्यामुळे अडचणी सोडविण्यास मदत तसेच हवामान, बाजारपेठेचा अंदाज याबाबत मार्गदर्शन होवू शकेल.

३. प्रशिक्षणादरम्यान पत पुरवठा करणाऱ्या संस्थामार्फत पत पुरवठ्याच्या पद्धती प्रक्रिया, कागदपत्रांची माहिती ही छापील स्वरुपात प्रशिक्षणा दरम्यान देण्यात येईल.

४. सदरचे लक्ष्य वर्षाअखेरीस पूर्ण करण्याऐवजी, जिल्हाधिकारी यांनी lead bank तसेच पत संस्थांना दर महिन्याचे प्रमाण ठरवून द्यावे. कर्ज घेणाऱ्या लाभार्थीमध्ये ५० % लाभार्थी महिला असाव्यात. सदर महिला ह्या प्रामुख्याने विधवा घटस्फोटीता परित्यक्त्या व ज्याच्या - नावावर जमीनीचा ७ / १२ उतारा आहे, त्यांनाच देण्यात येईल. अशा प्रमुख अटी घातल्या जातील.

५. कृषी महाविद्यालयामध्ये पदवी घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना field work मध्ये गावे दत्तक देण्यात येतील व सदर विद्यार्थी हे ग्राम पातळीवरील शेती करणाऱ्या महिलांना / बचतगटांना शेती बाबतचे मार्गदर्शन करतील. त्याचप्रमाणे जलसिंचनाच्या नव्या पद्धती व बाजारपेठेच्या तंत्रज्ञानाबाबत मार्गदर्शन करतील. त्याबाबतचे मॉडेल प्रकल्प तयार करुन याबाबत सदर विद्यार्थ्यांना गुण दिले जातील. सदरचे गुण गुणपत्रिकेमध्ये समाविष्ट करण्यात येवून ही बाब अभ्यासक्रमात घेण्यात येईल.

१. शेतीपूरक व्यवसाय :-

शेतीपूरक व्यवसाय यामध्ये खालील व्यवसाय घेण्यात आलेले आहेत.

१. महिला शेतकरी यांना केंद्र शासनाच्या / राज्य शासनाच्या विविध कृषी व्यवसायाशी निगडीत असलेले प्रशिक्षण. उदा. दुग्ध व्यवसाय, कुक्कुटपालन, शेळी-मेंढी पालन इ. सदर व्यवसायाचे प्रशिक्षण दिल्यानंतर व्यवसायासाठी १०० % पत पुरवठा देण्यात यावा व त्यामध्ये मार्केटींगचे प्रशिक्षण देण्यात यावे. यामध्ये केंद्र शासनाच्या योजना. उदा. स्टेप, स्वाधार सारख्या योजना राबविण्यासाठी केंद्र शासनाकडून स्वयंसेवी संस्थांना१००% अनुदान प्राप्त होत असते. प्रत्येक तालुक्यामध्ये केंद्र शासनातर्फे मंजूर होण्यासाठी तसेच पुरक व्यवसाय निगडीत प्रस्ताव राज्य शासनाच्या महिला व बाल विकास विभागामार्फत जास्त संख्येने केंद्र शासनास सादर करुन त्यास मंजूरी मिळणेबाबत लोक प्रतिनिधी व शासनामार्फत जास्तीत जास्त प्रयत्न करणे.

२. प्रशिक्षणातून महिलांनी निर्माण केलेले उत्पादन. उदा. दुधाचे पदार्थ, तुप, पनीर, शेळी-मेंढीची लोकर, अंडी व इतर उत्पादने आठवडी बाजारामध्ये विक्री होण्यासाठी त्यांना लागणारी जकात तसेच एस.टी.मध्ये वाहतूक दरामध्ये सवलती देण्यात येतील. शासनामार्फत घेण्यात येणाऱ्या तसेच विविध प्रकारच्या मेळाव्यामध्ये विक्रीसाठी सवलतीच्या दरामध्ये जागा उपलब्ध करुन देण्यात येतील. शहरातील मोठ्या गृहसंस्था, शॉपींग सेंटर्स, महानगरपालिका तसेच नगरपालीकाद्वारे बांधण्यात येणाऱ्या दुकानाच्या गाळ्यामध्ये करार व रोटेशन पद्धतीने वस्तू विक्री करण्यास परवानगी दिली जाईल.

३. दुग्ध पदार्थ, मांस, फुले, फळे इत्यादी साठवणूक करण्यासाठी शासनाद्वारे शितगृहे बांधण्यात येतील. त्याचे व्यवस्थापन, पुढील देखभाल संपूर्णतः शेतकरी महिला / महिला बचत गट यांना देण्याचे बंधनकारक करण्यात येईल.

४. कृषी विभागाने कृषी पर्यटन योजना राबविणाऱ्या शेतकरी महिलांना संघटीत करुन त्यांना मदत व संपूर्ण मार्गदर्शन केले जाईल. विविध संकेतस्थळे (वेबसाईट) विकसित करुन उदा. गुऱ्हाळघरे, हुर्डापार्टी, स्ट्रॉबेरी पार्टी. यासाठी महाराष्ट्र पर्यटन विकास महामंडळ यांना co-partner म्हणनू सहभागी केले जाईल.

५. शेतकरी महिला तसेच ग्रामीण महिलांना परसबागेचे प्रशिक्षण देणे, ज्यायोगे आवश्यक ते अर्थाजन करण्यास निश्चितपणाने मदत होईल.

२. सिंचन प्रक्रिया / पाणी पुरवठा

१. पारंपारिक पद्धतीने शेतीला पाणी देण्यात येते. यामध्ये वाया जाणाऱ्या पाण्याचे प्रमाण, जमिनीवर होणारे पाण्याचे दुष्परिणाम टाळण्यासाठी महिला शेतकऱ्यांना ठिबक सिंचन पद्धती अवलंबण्यास प्रोत्साहन देण्यात येईल. यामध्ये ठिबक सिंचनासाठी लागणारा पत पुरवठा हा शासनाद्वारे १०० % Sub-sidy प्रमाणात देण्यात येईल. तसेच विविध संस्थामार्फत कमी दरामध्येसुद्धा पत पुरवठा करण्याबाबत सूचना दिल्या जातील. व्यावसायिक सर्व प्रकारच्या बँका / पतसंस्था यांना महिला शेतकरी यांना वैयक्तिक कर्जाच्या धर्तीवर कमी व्याजदरामध्ये पतपुरवठा करण्याचे बंधनकारक करण्यात येईल. कमीत कमी ५०% पत पुरवठा महिला शेतकऱ्यांना केला जाईल.

२. शेती बंधारे, पाझर तलाव, शेततळी, पाण्याचे नैसर्गिक स्त्रोत, पाण्याचे पुनर्वापर यंत्रणा यांचे व्यवस्थापन स्थानिक महिला बचत गटाकडे देण्यात येईल. या प्रकारची कामे करणाऱ्या शेतकरी महिलां बचत गटांना सुलभ दराने पत पुरवठा करण्यात येईल.

३. स्त्रियांना पिण्यासाठी पाणी आणण्यासाठी बऱ्याचदा दूर जावे लागते व त्यांचा बराचसा वेळ पाणी आणणे ह्यामध्ये जातो. यासाठी शेततळी, पाझर तलावाचे पाणी, सार्वजनिक विहीरी, खाजगी विहीरी यांचे पाण्याची उपलब्धता लक्षात घेवून उपलब्ध पाण्याचे निर्जंतुकीकरण करुन बंद पाईपद्वारे पिण्याचे पाणी देण्याबाबत ग्रामपंचायतींना अनुदान देणे. यासाठी ग्रामपंचायतींना प्रोत्साहीत करण्याचे धोरण स्विकारले जाऊन पाण्याचे योग्य नियोजन व साठवणूक यासाठी मार्गदर्शन केले जाईल.

३. पत पुरवठा :-

१. शेती व्यवसाय करणाऱ्या शेतकरी महिला / बचत गट यांना पत पुरवठा करण्यासाठी सद्य:स्थितील महिला आर्थिक विकास महामंडळास कृषी विषयासाठी पत पुरवठा करण्यासाठी सक्षम केले जाईल.

२. शेती करणाऱ्या महिला तसेच शेती व्यवसायामध्ये असलेल्या बचत गटांना पत पुरवठा करणे अतिशय आवश्यक आहे. याबाबत खालीलप्रमाणे उपाययोजना केल्या जातील.

- जिल्हा बँक तसेच लिड बँक यांना शेतकरी महिला व बचत गट यांना पत पुरवठा करण्याचे संख्यात्मक तिमाही लक्ष देण्यात यावे.
- पत पुरवठा करीत असताना त्यामध्ये प्रामुख्याने बीज भांडवलाची अट काढून टाकावी.
- शहरामध्ये कार्यरत असलेल्या बहुराष्ट्रीय बँका व व्यावसायिक बँकांना व्यवसायाची परवानगी देत असतानाच एकूण कर्ज पुरवठ्यापैकी किमान १० % कर्ज पुरवठा हा शेतीसाठी बंधनकारक करावा. यामध्ये ५ % कर्ज दीर्घ मुदतीसाठी व ५ % कर्ज लघुमुदत स्वरुपात पत पुरवठ्यासाठी किमान व कमीत कमी असे बंधन असावे. परतफेड सुलभ व कमी व्याज दरामध्ये करणे बंधनकारक असावे.
- महिला सेंद्रिय शेती करीत असतील तर त्यांना प्राधान्याने सवलती देण्यात येतील.

३. प्रगतशील शेतकरी महिलांचे अभ्यास दौऱ्याचे आयोजन करण्यात यावेत. यामध्ये student exchange च्या धर्तीवर शेतकरी महिलांसाठी शासनाकडून योजना राबविण्यात येईल.

४. प्रगतीशील महिला शेतकऱ्यांना कृषी भूषण धर्तीवर पुरस्कार देण्यात यावेत.

५. विविध प्रकारच्या कृषी बाजार समित्या यावर किमान ५० % राखीव जागा ठेवण्यात येईल.

४. शेती उत्पादने साठवणूक व टिकवणे :-

१. वखार महामंडळामार्फत बांधण्यात आलेल्या गोदामामध्ये धान्य ठेवण्यासाठीची जागा पूर्णपणे शेतीवर अवलंबून असलेल्या विधवा / परित्यक्ता महिलांना कमी दरामध्ये देण्यात येईल.

२. पूर्णपणे शेतीवर अवलंबून असलेल्या विधवा / परित्यक्ता महिलांना साठवणूक केलेल्या मालास १०० % विम्याचे संरक्षण दिले जाईल.

३. साठवणूक केलेल्या मालाच्या वखार पावती (credit receipt) वर शेतकरी महिलांना मालाच्या किंमतीच्या ७० % कर्ज देण्यात यावे.

४. पूर्णपणे शेतीवर अवलंबून असलेल्या विधवा / परित्यक्ता महिलांना उत्पादन केलेल्या धान्य उत्पादने टिकवून ठेवण्यासाठी वखार महामंडळाच्या तज्ञ व्यक्तीकडून शास्त्रशूध्द साठवणूक, किटकनाशकांची फवारणी, धुरीकरण महिलेच्या राहत्या जागेमध्ये अथवा उपलब्ध जागेमध्ये साठवणूक कशी करावी इ.बाबींचे प्रशिक्षण ग्रामस्तरावर आयोजित केले जाईल.

५. सहकारी तत्वावर वखार महामंडळाच्या मार्गदर्शनानुसार गोदामे शासनामार्फत बांधून ती स्थानिक महिला शेतकरी बचत गटांना करार पद्धतीने चालविण्यास दिले जाईल.

५. विविध विभागाचे एकत्रित बंध :-

महिला व बालकांसाठी शासनाच्या विविध विभागामध्ये वेगवेगळया प्रकारच्या योजना एकाच ध्येयासाठी काम करीत आहेत. या सर्व योजना एक खिडकी पॅटर्नप्रमाणे राबविण्यासाठी शासनाच्या

विविध विभागामध्ये एकत्रित समन्वय साधून महिला व बाल विकास विभागास समन्वय विभागास मान्यता देण्यात येईल. ज्यायोगे शहरी, ग्रामीण आदिवासी महिलाना सर्वप्रकारच्या योजनांचा लाभ मिळवण्यासाठी वेगवेगळ्या भागांकडे चकरा मारण्याची गरज राहणार नाही व राज्यातील सर्व महिला व बालकांच्या सामाजिक, मानसिक, आर्थिक व वैद्यकीय गरजा पूर्ण करण्याची जबाबदारी महिला व बाल विकास विभागास समन्वय विभाग म्हणून देण्यात येईल व त्याचा अहवाल महिला व बाल विकास विभाग शासनास वेळोवेळी सादर करेल.

६. शहरी भागातील महिलांचे प्रश्न

शहरी महिलांचे प्रश्न ग्रामीण भागातील महिलांपेक्षा अतिशय वेगळे असून त्यामध्ये खालील बाबींचा समावेश होतो.

वाढत्या स्थलांतरामुळे शहरामध्ये जो गरीब वर्ग नव्याने दरवेळेस निर्माण होत आहे. त्यास शहरी गरीबी असे नांव देता येईल व त्याचा थेट संबंध राहण्यासाठी घर, स्वच्छ पिण्याचे पाणी, सांडपाणी व्यवस्था, आरोग्य सुविधा, शिक्षण व सामाजिक सुरक्षा या बाबीवर पडतो.

सद्य:स्थितीमध्ये वाढत्या शहरीकरणामध्ये मोठ्या प्रमाणात रोजगारनिर्मिती करण्याची संधी उपलब्ध झाल्या आहेत. खाजगी कंपन्या, माहितीक्षेत्र, सेवाक्षेत्र इ. बाबीवर शासनाच्या स्वयंरोजगार विभागाचे संपूर्णत: आधुनिकीकरण करुन वरील क्षेत्रांना अत्यावश्यक basic training programme तयार करणे व वरील क्षेत्रामधून रोजगाराच्या संधी / जागा उपलब्ध करुन घेणे. त्याप्रमाणे मनुष्याबळ पुरविणे. यामुळे खाजगी employment resource मार्फत होणारी पिळवणूक थांबविण्यास मदत होईल. घरबसल्या उद्योग पुरविणाऱ्या कंपन्यांना शासन सवलती देईल.

प्रशिक्षित महिला निश्चितपणाने स्वत:च्या पायावर उभे राहून स्वयंरोजगारीत होतील. यासाठी शहरातील झोपडपट्टयांमध्ये, वस्त्यांमध्ये कार्यरत अंगणवाड्या ह्या शासनाचे संपर्क केंद्र म्हणून कार्यरत होण्यासाठी एकात्मिक बाल विकास सेवा योजनेचे जास्तीत जास्त बळकटीकरण केले जाईल.

महिला व बालकांना अत्यावश्यक असलेल्या आरोग्य सुविधा या एकाच ठिकाणी अधिक परिणामकारक पुरविण्यासाठी शहरामध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्था, राज्य तसेच केंद्र शासनाच्या राष्ट्रीय शहरी आरोग्य सेवा मिशन सारख्या यंत्रणा एकत्रितपणे राबवून आपल्या सेवा जास्तीत जास्त परिणामकारकरितीने त्यांच्यापर्यंत पोहोचविणे गरजेचे ठरते. यासाठी या सेवा शहरातील झोपडपट्ट्यामध्ये, वस्त्यामध्ये अंगणवाडीद्वारे देण्यात येतील.

नोकरी करणाऱ्या महिलांना दुहेरी भूमिका करावी लागत असल्याने, त्यांचे आरोग्याकडे दुर्लक्ष होते. त्यामुळे कामाच्या ठिकाणीच दर सहा महिन्यांनी मोफत आरोग्य तपासणीची व्यवस्था करणे बंधनकारक असेल याची शासन दक्षता घेईल.

१. गृह मंत्रालय किंवा वाहतूक पोलिस यांचेकडून महिलांसाठी संवेदनशील असलेली ठिकाणे निश्चित करण्यात येतील.
२. सर्व महामार्ग, रस्ते, गल्ल्या येथे पूर्ण व स्वच्छ प्रकाश देणारे दिवे बसवण्यात येतील.
३. परवाना देतांना महिला फेरीवाल्यांचा प्राधान्याने विचार करण्यात येईल.
४. रिक्षा व टॅक्सी यांचे परवाने देतांना महिलांचा प्राधान्याने विचार केला जाईल.
५. संध्याकाळी ८ ते सकाळी ८ या दरम्यान महिलांसाठी सार्वजनिक वाहतूक सेवा उपलब्ध करुन देण्यात येईल.

६. महिला खेळत असलेल्या सर्व खेळांना (womens sport) प्राधान्य देण्यात यावे व ते जनसामान्यात रुजवणे व लोकप्रिय करणे यासाठी शासन प्रयत्नशील राहील.

(**टीप :** शहरी महिलांचे आरोग्य - प्रसाधनगृह - व्यसनमुक्ती प्रवास, लैंगिक शोषण, सांस्कृतिक धोरण, कायदे - हिंसाचार यासंबंधीच्या प्रश्नांचे शासनाचे धोरण त्या त्या प्रकरणात स्पष्टपणे नमूद करण्यात आलेले आहे.)

७. आदिवासी महिला

आदिवासी स्त्री च्या कौटुंबिक, सामाजिक, आर्थिक, राजकीय व सांस्कृतिक जीवनाचा आधार निसर्ग आहे. म्हणूनच महिलांसाठीचे धोरण ठरवतांना आदिवासी महिलांच्या निसर्गाधीष्ठीत जीवन आधारांवर आधारीत विशेष तरतूदी होणे गरजेचे आहे. म्हणूनच त्यातील......

- पर्यावरण, शेती, नैसर्गिक संसाधने (जल, जंगल, जमिन), उपजिविका व रोजगार, शिक्षण - आरोग्य व संस्कृती या क्षेत्रात आदिवासी महिलासाठी विशेष तरतूदी केल्या जातील.
- वनाधिकार कायदा २००६ नुसार नियमित केल्या जाणाऱ्या शेतजमिनीचे हस्तांतरण हे पती-पत्नीच्या नांवे संयुक्तपणे करण्यासंदर्भात जी तरतूद आहे, तिची सक्तीने अंमलबजावणी केली जाईल.

८. उपजिविका व रोजगार

१. राष्ट्रीय आजिविका अधिकार अभियांनांतर्गत आदिवासी क्षेत्रात अंमलबजावणी करतांना बचत गटांचा आग्रह न धरता सामूहिकपणे पुढे येणाऱ्या महिलांना गट प्रशिक्षण, अनुदान व बीजभांडवल पुरविण्यात येईल.

२. महिला आर्थिक विकास महामंडळाच्या धर्तीवरच स्वतंत्र आदिवासी महिला विकास महामंडळाची स्थापना करण्यात येईल.

३. रोजगारासाठी हंगामी स्थलांतर करणाऱ्या आदिवासी महिलांना रोजगाराच्या ठिकाणी सुरक्षा, निवारा, स्वच्छ पाणी व आरोग्याच्या सुविधा पुरविण्याबाबत कोटेकोर अंमलबजावणी व्हावी व त्यावर नियमित देखरेख ठेवण्यासाठी स्वतंत्र सक्षम यंत्रणा निर्माण करण्यात येईल.

४. आदिवासी स्त्रियांमध्ये अंधश्रध्देचे व अज्ञानाचे प्रमाण काही प्रमाणात आढळते. त्यामुळे त्यांच्याच बोलीभाषेत त्यांच्यासाठी शिक्षणाची व्यवस्था केली जाईल. जेणेकरुन, शिक्षणाचे व आरोग्याचे महत्व त्यांना समजेल व पुढच्या पिढीला त्याचा उपयोग होईल.

५. स्थानिक पातळीवर उपलब्ध होणाऱ्या गोष्टीतून पौष्टिक आहार कसा तयार करता येईल, याचे प्रशिक्षण दिले जाईल.

९. अपंग - मतिमंद महिला.

अपंग-मतिमंदांना आस्थेने वागविणे / संगोपन करणे हाच महत्वाचा मुद्दा आहे. अपंग-मतिमंदांना पालकांनी स्वीकारणे बंधनकारक करणे. (वृध्दांच्या धर्तीवर) शासनास आवश्यक वाटते. अशा मुलांच्या संगोपनात पालकांना जर काही अडचणी येत असतील, तर त्या निवारण करण्यासाठी

जिल्हा - तालुका स्तरावर नागरिकांच्या व सरकारी अधिकाऱ्यांच्या मदत समित्या स्थापन करुन त्यांना पुढाकार घेण्याचे निर्देश दिले जातील.

- अपंग / मतिमंद विद्यार्थ्यांसाठी पुरेशा विशेष प्रकारच्या शाळाही नाहीत. सबब, तालुका स्तरावर अशा शाळा उघडण्यास प्रोत्साहन देणे, प्रशिक्षण केंद्रे उघडण्यास प्रोत्साहन देणे तसेच शाळा / केंद्रात जाण्या-येण्यासाठी अपंग / मतिमंदांना सार्वजनिक वाहतूक उपलब्ध करुन देणे यावर भर दिला जाईल.

१०. स्वयंसहाय्यता बचतगट.

१. **स्वयंसहाय्यता बचत गटाचे उद्दिष्ट.**

२. राज्यातील सर्व स्वयंसहाय्यता बचत गटाची नोंदणी व त्याचे संनियंत्रण करण्यासाठीचा स्वतंत्र कक्ष कार्यान्वित करणे.

३. स्वयंसहाय्यता बचत गटांच्या चळवळीद्वारे सर्व महिलांचे सक्षमीकरण करुन त्यांच्यासाठी पोषक वातावरण व विशेष सवलती शासनाच्या स्तरावर उपलब्ध करुन देणे.

४. स्वयंसहाय्यता बचत गटांद्वारे महिलांना कौशल्यपर प्रशिक्षण आणि उत्पादित मालाची गुणवत्ता व दर्जा सुधारण्यासाठी सहकार्य करुन त्यांना बाजारपेठ उपलब्ध करुन देऊन त्यांचा आर्थिक विकास करणे.

११. स्वयंसहाय्यता बचत गटाविषयीच्या सूचना.

१. महिला स्वयंसहाय्यता बचत गट तयार करतांना बीपीएल, एपीएल असा भेदभाव न करता सर्व महिलांचा समावेश करुन त्यांचे बचत गट स्थापन करण्यास मंजूरी देण्यात येईल.

२. राज्यातील बचत गटांची माहिती व नोंदणी करण्याच्या राज्यस्तरावर महिला आर्थिक विकास महामंडळामार्फत स्वतंत्र व्यवस्थापन कक्ष स्थापन करण्यात येईल. त्यांच्या मूल्यमापन व सनियंत्रण व्यवस्थापनासाठी महिला आर्थिक विकास महामंडळाला आर्थिक सहाय्य उपलब्ध करुन दिले जाईल.

३. व्यवस्थापन कक्षाद्वारे महाराष्ट्रातील सर्व बचत गटांची सर्व माहिती (नांव, पत्ता, योजनेचे नांव, त्यांचा घटक, त्यांचा व्यवसाय, उत्पादने, संपर्काचे माध्यम इ.) संकेतस्थळावर (वेबसाईटवर) प्रसिध्द व अद्ययावत करण्यात येईल तसेच ग्रामीण भागात वृत्तपत्रांद्वारे प्रसिध्दी दिली जाईल.

४. शहरी व ग्रामीण भागातील विस्कळीत व बंद पडलेल्या बचत गटांना पुर्नजिवित केले जाईल.

५. बचत गटांचे एक क्लस्टर स्थापन करुन त्या गटांची **लोकसंचालित साधन केंद्र** म्हणजे स्वायत्त संस्थेची उभारणी केली जाईल.

६. महिला स्वयंसहाय्यता बचत गटाला ३५% अनुदान व ६५% कर्ज बीपीएल, एपीएल भेद न करता या पध्दतीने शासनाने बँकेतर्फे कर्ज पुरवठा करावा. तसेच तो ४% व्याजाच्या दराने करण्यात यावा. तसा सुधारित आदेश शासन निर्गमित केला जाईल.

७. महिला बचत गटांनी तयार केलेल्या वस्तू ५०% शासकीय व अशासकीय कार्यालये, महामंडळे, आश्रमशाळा ह्यांनी खरेदी करावा असा आदेश निर्गमित केला जाईल.

८. स्वयंसहाय्यता बचत गटांच्या कौशल्य प्रशिक्षण, उत्पादनांविषयीची माहिती, औद्योगिक व्यवस्थापनासाठी स्वतंत्र उपजिविका विकास विभाग कक्ष राज्य स्तरावर स्थापन केला जाईल.

९. बचत गट स्थापनेनंतर २ वर्षांनी त्या गटांची नोंद व्यवस्थापन कक्षामार्फत करण्यात येईल.

१०. महिला बचत गटांना त्यांचा लाभ मिळवून देण्यासाठी कन्व्हर्जन ॲक्शन प्लॅन राज्यांच्या स्तरावर तयार करुन त्याबाबतचे अंमलबजावणीचे आदेश विविध विभागांना निर्गमित करण्यात येतील.

११. शहरी भागातील स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजनेंतर्गत (SGSRY) स्थापन झालेल्या व स्वयंसेवी संस्थांनी कामानंतर सोडून दिलेल्या स्वयंसहाय्यता बचत गटांना पुर्नजिवित करण्यात येईल.

१२. महानगरपालिका, नगरपालिकांनी एकूण निधीतून १०% निधीची रक्कम बचत गटांसाठी उपलब्ध करुन द्यावी, या निधीतून प्रशिक्षणाकरीता उद्योगांकरीता हा निधी वापरला जाईल.

१३. स्वयंसहाय्यता बचत गटातील महिलांच्या उद्योगाकरीता २० ते २५ लाखांपर्यंतचे आर्थिक सहाय्य बँकांमार्फत देण्यात येईल.

१४. राज्यातील सर्वच बचत गटांना ४% सवलतीच्या दराने कर्ज पुरवठा करण्यात येईल.

१२. स्वयंसहाय्यता बचत गटांच्या उत्पादित वस्तूंना बाजारपेठ व सेवा उद्योगांचे फायदे.

१. Pay & Park सेवा, सेतू, रेशन दुकान, पूरक पोषण आहार, आरोग्य सेवा केंद्र, शासकीय उपहार गृह चालविणे, सहकारी उद्योग इ. देण्यात येईल.

२. स्वस्त धान्य दुकान (रेशनिंग) चालविण्यासाठी गटांना बँकामार्फत शून्य टक्के व्याजदराने कर्ज पुरवठा करण्यात येईल.

३. शासकीय विभागांना लागणाऱ्या सर्व शासकीय व्यवस्थापकीय वस्तूंचा पुरवठा तसेच शालेय, आरोग्य व आश्रमशाळांना तत्सम विभागांना लागणाऱ्या सर्व वस्तू व सेवा पुरवठ्यासाठी बचत गटांना ५०% आरक्षण देण्याचा धोरणात्मक निर्णय शासन घेईल.

४. कामधेनू योजनेच्या शासन निर्णयात सुधारणा करुन महिला बचत गटांनाही त्यात समाविष्ट येईल. बचत गटांना या शासन निर्णयानुसार संबंधित विभागांना काम उपलब्ध करुन देण्याचे बंधनकारक करुन, व या योजनेचे कठारतेने पालन करण्यात येईल.

५. शहरात व ग्रामीण भागात चांगली बाजारपेठ मिळवून देण्याकरीता **अर्बन हाट** व **महिला उद्योग भवनची** निर्मिती करण्यात येईल. या महिला बचत भवनास (स्व.श्रीमती इंदिरा गांधी) ह्यांच्या स्मृती प्रित्यर्थ **प्रियदर्शनी उद्योग महिला भवन** असे नांव पुरस्कृत करण्यात येईल. या भवनाच्या निर्मितीसाठी शासन स्तरावर किमान १ एकर जागा बांधकामासाठी व व्यवस्थापनासाठी अर्थसहाय्य उपलब्ध करुन दिले जाईल.

६. राज्यातील सर्व बचत गटांना **स्वावलंबन निधी** कक्ष सुरु करुन प्राथमिक स्वरुपातील कर्ज रु.३०,०००/- ते रु.५०,०००/- प्रत्येक महिलेला उपलब्ध करुन देण्यात येईल.

७. बचत गटांना गावातील पडिक जमिनी, जमिनींचा जाहीर लिलाव न करता करारतत्वावर देवून सामुहिक शेती प्रकल्पांना प्रोत्साहन देण्यात येईल.

८. राज्यातील सध्याच्या एस.एल.बी.सी. (State Level Banker Committee) डी.एल.बी.सी. (District Level Banker Committee) आणि बी.एल.बी.सी. (Block Level Banker Committee) बँकर्स कमिटीमध्ये शिखर संस्था / व्यवस्थापन कक्षाच्या प्रतिनिधींचा प्रामुख्याने समावेश करावा व त्यांना बैठकांना उपस्थित राहण्यास बंधनकारक केले जाईल.

९. महिला बचत गटांसाठी सामुहिक, सहकारी तत्वावर उद्योग सुरु करण्यासाठी आर्थिक व तांत्रिक सहकार्य केले जाईल.

१०. महानगरपालिका, नगरपालिका, जिल्हा परिषद व सर्व स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या बाजारपेठ व दुकानांमध्ये ३०% आरक्षण बचत गटाला देण्याची सक्ती केली जाईल.

११. शहर व तालुक्यातील सोसायटी व गृह संकुलामध्ये अधिकृतपणे महिला बचत गटांकरीता विविध सेवा उद्योग पुरविण्याकरीता स्वतंत्रपणे ३० x २० चा गाळा गृह संकुलामध्ये उपलब्ध करुन देण्याचे बंधनकारक केले जाईल.

१२. महिला बचत गटांना बाजारपेठ उपलब्ध करुन देण्यासाठी शहरातील फ्लाय ओव्हर (ब्रीज) खाली मोकळ्या जागा उपलब्ध करुन देण्यात येतील.

१३. शहरी विभागातील हॉकर्स पॉलिसीमध्ये महिला बचत गटांसाठी स्वतंत्र पॉलिसी बनवावी आणि त्यामध्ये ३०% स्टॉल उपलब्ध करुन देण्यात येतील.

१४. शहराच्या विकासाकरिता तयार करण्यात येणाऱ्या डेव्हलपमेंट प्लॅनमध्ये स्वयंसहाय्यता बचत गटांसाठी ३०% व्यापारी गाळे तसेच प्रशिक्षण केंद्र उभारणीसाठी जागा उपलब्ध करुन देण्यात येतील.

१३. शासनाच्या योजना व शासन निर्णयाची प्रभावी अंमलबजावणी करण्यात येईल.

१. झोपडपट्टी पुनर्वसन योजना (SRA) च्या शासन निर्णयात सुधारणा करुन गटांसाठी तळमजल्यावर व्यापारी गाळे निर्माण करुन देण्यात यावे.

२. बचत गटांचे उद्योगनिहाय वर्गीकरण करुन त्या त्या उद्योगांच्या गरजेनुसार त्यांना प्रशिक्षणाचे, व्यवस्थापनाचे, उत्पादनांच्या गुणवत्तेचे, उत्पादनांच्या पॅकींग, ब्रँडींग, प्रोडक्ट रजिस्ट्रेशन मार्केटिंग व कायदे विषयक बाबी, प्रमाणपत्र यांचे ज्ञान गटातील महिलांना करुन देण्यासाठी प्रशिक्षण कार्यशाळा व प्रत्यक्ष सहकार्य करण्याकरीता तज्ञ संस्था व तज्ञांची त्यांना संधी उपलब्ध देण्यात येईल.

३. यशवंतराव चव्हाण सेंटर (यशदा) मार्फत संशोधनात्मक अभ्यास करण्याचा प्रकल्प राबविण्यात येईल. या प्रकल्पावर शासकीय व अशासकीय तज्ञ व्यक्तींच्या मार्गदर्शनाखाली अभ्यास संशोधन ही निवड करण्यात येईल.

४. महिला स्वयंसहाय्यता बचत गटांच्या महिलांकरिता अभ्यास सहली, विविध मेळावे व कार्यक्रमांद्वारे जनजागृती करण्यासाठी स्वयंसेवी संस्थांना अर्थसहाय्य देण्यात येईल.

५. बचत गटांतील महिलांसाठी शहरातील व तालुक्यातील हौसिंग सोसायट्यांमधील कचरा व्यवस्थापनाच्या कामाची जबाबदारी देण्यात येईल. महानगरपालिकांनी केलेल्या शासन निर्णयाची अंमलबजावणी करण्यात येईल. कचऱ्याचे वर्गीकरण व इंधन निर्मिती करणारे उद्योगास प्रोत्साहन देण्यात येईल.

६. महिला आर्थिक विकास महामंडळाने शहरातील सर्व बचत गटांच्या व्यवस्थापनाचे मूल्यमापन व संनियंत्रणाचे काम करण्यासाठी शासनाच्या स्तरावर स्वतंत्र निधीची उपलब्धता करुन देण्यात येईल.

१४. स्वयंसहाय्यता बचत गटांना औद्योगिक प्रशिक्षण पूरक कायदे व शासन स्तरावर अंमलबजावणी.

१. राज्य सरकारच्या बजेटमध्ये रोजगार, आरोग्य याप्रमाणे बचत गटांचा वेगळा बजेट (हेड) असावा, याबाबत शासन स्तरावर निर्णय घेण्यात येईल.

२. बचत गटातील महिलांना सामूहिक / व्यक्तिगत उद्योग निर्मितीसाठी शासनाच्या उद्योग संचालनामार्फत तसेच महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळामार्फत आरक्षित ठेवण्यात येणाऱ्या भूखंडामध्ये ३०% भूखंड महिलांना उद्योग निर्मितीसाठी उपलब्ध करुन देण्यात येतील.

३. स्वयंसहाय्यता बचत गटाबाबतचा (स्वतंत्र) कायदा तयार करण्यात येईल. यासाठी इतर राज्यांच्या कायद्याचा अभ्यास करुन, शासन स्तरावर निर्णय घेण्यात येईल.

४. स्वयंसहाय्यता बचत गटाच्या वर्गीकरणाची प्रक्रिया निश्चित करुन त्यांच्या उद्योगांना औद्योगिक विभागाच्या वतीने (Industrial Act च्या प्रमाणे) प्रमाणित करण्यात येईल.

५. बचत गटांच्या उत्पादित वस्तूंसाठी लागणाऱ्या सर्व औद्योगिक निकषांची परिपूर्णता करण्यासाठी सर्व सुविधा उपलब्ध करुन देण्यात येतील. उदा. पॅकेजिंग, लेबलिंग, ब्रँडींग इत्यादी.

६. बचत गटांना पर्यटन व तिर्थक्षेत्राचे ठिकाणी विशेष सवलत देवून बचत गटांना मार्केटिंगसाठी जागा तसेच लिंकेज साठीचे विशेष प्रयत्न व सवलत देण्यात येईल.

७. बचत गटांना स्वदेशी व विदेशी बाजारपेठा काबीज करण्यासाठी व्यवस्थापनाचे प्रशिक्षण, संस्थांना भेटी व संधी उपलब्ध करुन देण्यासाठी शासनाकडून विशेष आर्थिक तरतूद करण्यात येईल व त्यासाठी तज्ञ व्यक्तींची कंन्सल्टंन्सी घेवून महिलांचे उद्योगधंदे आंतरराष्ट्रीय स्तरावर नेण्यासाठी सहकार्य करावे.

८. मोठ्या उद्योग निर्मिती मधील छोट्या उपकरणांच्या जोडणीची कामे बचत गटांना देण्याविषयी उद्योगांना शासनाने प्रस्ताव मंजूरीची मान्यता देण्यात येईल.

* * * * * *

१८. असंघटित कामगार महिला

सातत्याने बदलणारा मालक वर्ग, कामाचे अनिश्चित व असुरक्षित स्वरुप, जे संघटीत होण्यात अनेक अडचणी असतात. ज्यांच्यासाठी सद्य:स्थितीत शासनाच्या कोणत्याही सुविधा उपलब्ध नाहीत असा वर्ग हा असंघटीत कामगार आहे. उदा. शेतमजूर, बिडी कामगार, दगड फोडणारे, कचरा वेचक, विटभट्टी कामगार, कलाकुसरीचे काम करणारे, डायमंड कटींग कामगार, घरकाम करणाऱ्या महिला मोलकरीण, मिठागर कामगार, शीतगृहात काम करणाऱ्या महिला, गारमेंट वर्कर्स, नाका कामगार, हात मजूर, ऊस तोडणारे कामगार, दायी, विणकाम करणाऱ्या, बांधकाम मजूर इ. अनुसूचित कायद्यात समावेश केलेल्या व्यथित असंघटित कामगारांचा समावेश होतो.

महाराष्ट्रात उपलब्ध असलेल्या एकूण श्रमशक्तीपैकी बहुतांश श्रमशक्ती ही असंघटीत क्षेत्रातील आहे. यातील बहुतेक लोक कामकरी - श्रमिक आहेत. काही प्रमाणात सेवा क्षेत्रात आहेत. आर्थिक सामाजिक स्तरावर अशाश्वत जीवन जगणाऱ्या संख्येने प्रचंड असलेल्या या विभागातील महिलांवर कौटुंबिक, सामाजिक आणि कामाच्या ठिकाणी असलेल्या परिस्थितीचा बोजा अधिक पडतो.

या महिलांचे जीवनमान अधिकाधिक सुरक्षित व्हावे, विविध पातळ्यांवरील त्यांचे जीवनमान उंचावणाच्यादृष्टीने संधी उपलब्ध व्हाव्यात हे आमचे उद्दिष्ट आहे. यातील मुद्दयांची अंमलबजावणी झाल्यास स्वत:च्या प्रश्नांवर तसेच श्रमिक महिलांच्या प्रश्नांवर एकजूटीत येण्याची महिलांची प्रेरणा वाढेल अशी अपेक्षा आहे.

मागील महिला धोरणांमध्ये असंघटीत महिला कामगार हा विषय वेगळा मांडला गेलेला नव्हता. तो या धोरणामध्ये नव्याने मांडण्यात येत आहे. त्यांना खालील सुरक्षांची गरज असते.

१. सामाजिक सुरक्षा

१. समान काम व समान वेतन याची कोटेकोर अंमलबजावणी केली जाईल.

२. कौशल्य व ताकद या बरोबरीने सातत्याने व किचकट काम याचाही मानधन / वेतन ठरवितांना विचार केला जाईल.

३. कामगार महिलांचे मोठे नाके असतील तेथे हिरकणी कक्ष असलाच पाहिजे याची दखल घेतली जाईल. त्याचप्रमाणे ज्या ठिकाणी असंघटित महिला कामगार जमतात तेथे स्वच्छतागृह, पाणी व शेड याची व्यवस्था करण्यात येईल.

४. जिल्हा परिषद, पंचायत समिती स्तरावर कामगार समितीचे गठन करण्यात येऊन त्यावर स्वयंसेवी संस्थांचे प्रतिनिधी नेमण्याची तजवीज केली जाईल.

२. व्यक्तिगत सुरक्षा

या महिलांच्या कामाची ठिकाणे बंदिस्त नसतात. त्यामुळे या महिलांच्या लैंगिक शोषणाची शक्यता अधिक पटीने वाढते, असे प्रकार घडल्यास त्याची जबाबदारी ठेकेदाराला घ्यावी लागेल.

३. आरोग्य सुरक्षा

१. वेळोवेळी राजीव गांधी अंत्योदय योजनेद्वारे, ग्रामीण व शहरी भागात वैद्यकीय शिबीरे घेण्यात येतील.

२. या महिलांना राजीव गांधी आरोग्य योजनेत समाविष्ट करुन आरोग्याच्या सुविधा मिळवून देण्यात येतील.

३. या कामगारांना वैद्यकीय व स्वच्छता विषयक सुविधा गांव-पातळीवर मोफत उपलब्ध करुन देण्यात येतील. उदा. सॅनिटरी नॅपकिन्स, लोहयुक्त गोळ्या.

४. या महिलांच्या कामाच्या ठिकाणी अपघात होण्याची शक्यता असल्यामुळे अपघात विमा तसेच या कामाच्या स्वरुपामुळे प्रकृती अस्वास्थाचे प्रमाण तुलनेने जास्त असल्याने आरोग्य विमाही उतरण्याची सोय केली जाईल.

४. कायदेविषयक सुरक्षा :-

१. सन २००८ मध्ये असंघटित कामगार सामाजिक सुरक्षा कायदा झाला आहे. त्या अंतर्गत महाराष्ट्र घरगुती कामगार मंडळ, महाराष्ट्र बांधकाम कामगार मंडळ, घरगुती कामगार महिला मंडळ स्थापन झालेले आहे. तसेच **वेल्फेअर बोर्ड** सगळ्या असंघटीत कामगारांसाठी असावे व त्या अंतर्गत येणाऱ्या सर्व सुविधांचा योजनांचा लाभ सगळ्या असंघटीत क्षेत्रात काम करणाऱ्या महिलांना मिळावा, यासाठी प्रयत्न केला जाईल.

२. असंघटित कामगार महिलांसाठी ग्रामीण भागात जिल्हा परिषद, पंचायत समिती स्तरावर व शहरी भागात नगरपालिका, महानगरपालिका स्तरावर कायदेविषयक मदतीसाठी प्रभागनिहाय समिती स्थापन केली जाईल व समितीत एका अशासकीय सदस्याचा प्रतिनिधी म्हणून समावेश केला जाईल.

५. आर्थिक सुरक्षा

१. असंघटित महिला कामगारांना मनेरगा (Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act) योजनेप्रमाणे बेरोजगारी भत्ता देण्यात येईल व तो थेट बँकेत जमा केला जाईल. त्यांच्या वास्तव्याचे ठिकाण निश्चित नसेल तर झिरो बॅलन्सने त्यांचे बँकेत खाते उघडण्यासाठी शासन पुढाकार घेईल.

२. ५ ऑक्टोबर, २०१२ रोजी कचरा वेचक महिलांकरीता जो शासन निर्णय (G.R.) आहे, त्याची अंमलबजावणी केली जाईल.

३. असंघटित महिला कामगार ज्या उद्योगात असतील त्या उद्योगातील कौशल्याचे काम अवगत व्हावे. यासाठी सेवा ज्येष्ठता क्रमानुसार महिलांना जाणीवपूर्वक प्रशिक्षित केले जाईल व त्यासाठी व्यावसायिक प्रशिक्षण केंद्रे सुरु करण्यात येतील.

४. या महिलांना विमा संरक्षण, जीवन विमा योजना, जनश्री योजना व निवृत्ती वेतन योजनांचा लाभ दिला जाईल व त्यात निम्मी रक्कम भरण्याची जबाबदारी शासन घेईल.

५. ११ वी, १२ वी पर्यंत प्रवेशासाठी प्रत्येक वर्षी रु.५,०००/-, पदवी परिक्षेपर्यंत प्रवेशासाठी दरवर्षी रु.१०,०००/- व पुढील पदव्युत्तर शिक्षणासाठी प्रतिवर्षी रु.२५,०००/- मदत मिळण्याची सुविधा बांधकाम करणाऱ्या कामगारांना आहे. त्याची कठोर अंमलबजावणी केली जाईल व ही सुविधा अन्य असंघटीत कामगारांनाही लागू करण्यात येईल.

६. असंघटित कामगार मुलांच्या गळतीचे प्रमाण शिक्षणात जास्त आहे. त्यांची नोंदणी करुन त्या मुलांना तांत्रिक शिक्षण मोफत उपलब्ध करुन दिले जाईल.

७. असंघटित कष्टकरी स्त्रियांसाठी जननी विमा योजनेंतर्गत ९ वी ते १२ वी पर्यंत शिकणाऱ्या मुलांना शिष्यवृत्ती देण्यात येते. ही शिष्यवृत्ती ८ वी पासूनच देण्यात येईल. कारण गळती मुख्यत: ८ वी पासूनच सुरु होते.

८. शासनाच्या गृह प्रकल्पात आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांसाठी राखीव असलेल्या सदनिकात असंघटीत महिला कामगारांनाही घर मिळतील व सदनिका महिलेच्या नांवाने केली जाईल.

९. सेतू ही अशासकीय संस्था सध्या जिल्हाधिकारी कार्यालयातून उत्पन्नाचे दाखले, वास्तव्याचे दाखले व जातीचे दाखले देण्याचे कार्य करत आहे. त्याच धर्तीवर शासन एखादी शासकीय संस्था स्थापन करेल व तेही असंघटीत महिला कामगारांची नोंदणी केली जाईल.

* * * * * *

१९. अपंग व मतिमंद महिला

१. अपंग-मतिमंद मुलींची जनगणना करुन त्यांना वैयक्तिक लाभाच्या योजना थेट कुटुंबापर्यंत पुरविण्यासाठी शासन प्रयत्नशील राहील. उदा. त्यांचे बचत खात्यावर पैसे देणे, बाल संगोपन योजना, आवश्यक वस्तु / साधने पुरविणे.

२. जिल्हा स्तरावर किमान एक ५० लाभार्थी क्षमतेचे अद्ययावत वसतिगृह आणि विभागीय स्तरावर किमान १०० लाभार्थी क्षमतेचे अद्ययावत वसतिगृह आवश्यक.

३. अपंग व मतिमंद महिला / मुलींच्या समस्यांबाबत जनमानसात जाणीव-जागृती करण्यात येईल.

४. अशा स्त्रिया व मुलींना समान संधी, वागणूक व माणूसकीचा दर्जा मिळणेसाठी आवश्यक कायदेशीर व अंमलबजावणीच्या स्तरावरील तरतूदी शासन करेल.

५. अपंग व मतिमंदांसाठी असलेल्या कायद्यांचा प्रचार व प्रसिध्दी करण्यात येईल.

६. अक्षम स्त्रियांच्या शोषण व समस्या निवारण्यासाठी गरज पडल्यास स्वतंत्र कायद्याची निर्मिती शासन करेल.

७. वैद्यकीय क्षेत्रात अपंग / मतिमंद व्यक्तींना कोणताही लाभ देणेपासून वंचित ठेवता येणार नाही, अशी उदाहरण आढळल्यास संबंधितांवर कारवाई केली जाईल.

८. यांच्या पुनर्वसनासाठी आवश्यक प्रशिक्षण देऊन रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करुन दिल्या जातील. यासाठी प्रत्येक स्वयंसेवी संस्था प्राधान्याने अपंग / मतिमंद मुली व महिलांना रोजगार देईल.

९. समाजात महिलांचा अपेक्षित विकास साधण्यासाठी कराव्या लागणाऱ्या सर्व प्रकारच्या जाणीव-जागृतीसाठी महिला व बाल विकास विभागास शासन पुरेशी तरतूद उपलब्ध करुन देईल.

१०. यासाठी प्रत्येक तालुकानिहाय Information Education and Commmunication (I.E.C.) कार्यक्रमांसाठी प्रत्येक आर्थिक वर्षात भरीव आर्थिक तरतूद असेल.

* * * * *

२०. एकल महिला (Single Women)

स्त्री-पुरुष ही संसार आणि समाज रथाचीही दोन चाके असल्याचे आपण मानतो. परंतु नैसर्गिक आणि मानवी वर्तनाच्या गुंतागुंतीमुळे अनेकदा यात असमतोल निर्माण होत असल्याचेही आपण पाहतो. एकल महिलांचा प्रश्न हा असाच प्रश्न आहे. विधवा, परित्यक्ता, घटस्फोटिता, प्रौढ कुमारिका, कुमारी माता, देवदासी शरीर विक्रय करणाऱ्या महिला, तृतीयपंथी, संगीत बारीतील महिला यांची संख्या लक्षणीय आहे. महाराष्ट्रातील साधारणपणे २०% कुटुंबे एकल महिला चालवतात, असे अभ्यास अहवाल सांगतात. ही संख्या कमी नाही, तर काही लाखांत जाते.

अशा एकल महिलांच्या महत्वाच्या घटकाला वगळून हे धोरण पूर्ण होऊ शकणार नाही याची जाणीव महाराष्ट्र सरकारला आहे. या पार्श्वभूमीवर कुटुंबाच्या परिघातील एकल महिलांसंदर्भात खालील पावले उचलत आहोत.

१. या स्त्रियांना कुटुंबात व बाहेर अशा दोन्ही जबाबदाऱ्या एकटीने पेलाव्या लागतात, हे लक्षात घेऊन सरकारी कागदपत्रे, पुरावे, दाखले तसेच विविध योजना यांचा लाभ कमी कष्टात घेता यावा, यादृष्टीने त्यांना विशेष ओळखपत्रे दिले जाईल.

२. सर्व शासकीय, निमशासकीय, खाजगी कार्यालयांस त्यांच्या अर्जांचा प्राधान्याने व संवेदनशीलतेने विचार व्हावा, यादृष्टीने कर्मचाऱ्यांचे प्रशिक्षण घेतले जाईल.

३. कुटुंब प्रमुख म्हणून महिलेचे नाव घालण्याची अनेक सरकारी कर्मचारी - अधिकाऱ्यांची मानसिकता नसते, त्यामुळे अनेकदा संपत्ती व मालमत्ता यांवरील अधिकार तिला गमवावा लागतो. हे लक्षात घेऊन **कुटुंब प्रमुख महिला** ही संकल्पना सर्व शासकीय / निमशासकीय / खाजगी कर्मचारी व अधिकारी यांच्यात रुजविण्यासाठी विशेष प्रयत्न केले जातील.

४. पितृसत्ताक समाज व्यवस्थेमुळे सर्व वर्गवारीतील एकल महिलांबाबत मातेचे नांव, आडनांव व तिच्या जैविक अपत्यांची नांवे - आडनांवे यांच्यात फरक आढळून येतो. यास्तव त्यांना केवळ मनस्तापातून जावे लागते असे नाही, तर आपले अधिकार व हक्क मिळविणे कठीण व गुंतागुंतीचे होते. हे लक्षात घेता त्यांना कोणतेही प्रमाणपत्र, दाखला, पुरावा (उदा. रेशन कार्ड, आधार कार्ड, जातीचा दाखला) व दावा लावण्याचा अधिकार यापासून वंचित ठेवले जाणार नाही, याची उपाययोजना केली जाईल. तसे सरकारी आदेश निर्गमित केले जातील.

५. या अधिकाराची पायमल्ली होत असल्यास, संबंधित महिला तहसिलदाराकडे फिर्याद नोंदवू शकते. तशा सूचना तहसिल कार्यालयास दिल्या जातील.

६. या महिलांच्या वाट्याला येणारी भेदाभेदीची वर्तणूक नाहीशी व्हावी, यासाठी समाजात विशेष जागृतीसाठी मोहिमा, अभियान, सादरीकरणे, व्याख्याने, प्रसार माध्यमे, याद्वारे प्रयत्न केले जातील.

७. यांना स्वतःच्या पायावर उभे राहण्यास मदत करण्यासाठी महिलांसाठीच्या उपलब्ध सर्व शासकीय योजनांचा लाभ त्यांना प्राधान्याने देण्यात येईल. रोजगार किंवा व्यवसायासाठी कमी व्याजदरात कर्ज उपलब्ध करुन दिले जाईल.

८. मालमत्तेसंदर्भात काही वाद असल्यास त्यांना कायदेशीर मदत मोफत दिली जाईल.

९. मानसिकदृष्ट्या समुपदेशनाची गरज असल्यास, समुपदेशन केंद्रात ती सेवा मोफत पुरविण्यात येईल.

१०. केंद्र शासनाच्या धर्तीवर अविवाहित / विधवा मुलींना **कुटुंब निवृत्ती वेतन** देण्याची व्यवस्था करण्यात येईल.

१. सुरक्षा बलात कार्य करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांच्या पत्नीस प्रोत्साहन देण्याकरीता योजना.

सुरक्षा बलात कार्यरत असलेल्या कर्मचाऱ्यांना वर्षातील फार मोठा काळ पत्नी व मुले यांचेपासून दूर राहून व्यतित करावा लागतो. पर्यायाने पत्नीस कुटुंबाची जबाबदारी सांभाळावी लागते. अशा परिस्थितीत तिला कुटुंबाची सर्वांगीण प्रगती करण्यासाठी सक्षम बनविण्याकरीता शासन खालीलप्रमाणे योजना करेल.

१. सुरक्षा बलात कार्य करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांच्या पत्नीसाठी, शासनाच्या उपलब्ध असलेल्या योजनांमध्ये योजनांच्या अटी व शर्तीच्या अधीन राहून योजनांचा लाभ देण्यात येईल.

२. सुरक्षा बलात कार्य करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांच्या मुलांसाठी निवासाच्या जवळच्या शाळेत प्रवेश मिळण्यासाठी विशेष आरक्षण ठेवण्यासाठी शिक्षण विभागाला आदेशीत करण्यात येईल.

२. कैद्याच्या पत्नीचे प्रश्न

१. गुन्हेगार गुन्हा करतो व शिक्षा भोगतो यापेक्षाही दाहक यातना त्याची पत्नी व परिवाराला सहन कराव्या लागतात. याची शासनास जाणीव असून, अशा कैद्यांच्या पत्नीचे व कुटुंबाचे प्रश्न सोडविण्यासाठी शासन प्रयत्न करेल.

२. ७ वर्षापेक्षा जास्त शिक्षा झालेल्या कैद्याच्या पत्नीस व मुला-मुलींना शासकीय व निमशासकीय संस्थांमधून व्यवसाय प्रशिक्षण देण्यासाठी कार्यवाही करण्यात येईल.

३. कैद्याच्या कुटुंबातील वृध्द आई वडिलांना श्रावणबाळ योजनेंतर्गत पेन्शन योजनेचा लाभ देण्याबाबत महसूल विभागास आदेशित करण्यात येईल. त्यामुळे कैद्याच्या पत्नीवरील आर्थिक भार कमी होईल.

४. महिला विकास विभागामार्फत राबविण्यात येणाऱ्या वैयक्तिक लाभाच्या योजनांचा लाभ घेण्यासाठी आवश्यक मार्गदर्शन करण्यात येईल.

५. कैद्यांच्या मुलांना बालगृहात प्राधान्याने प्रवेश देण्यात येईल.

* * * * *

२१. प्रबोधनात्मक लोक कलावंत (शाहिरी)

प्रबोधनात्मक लोककला प्रकार म्हणजे शाहिरी आणि कलापथके यात कार्यरत असणाऱ्या महिला लोक कलावंतांची संख्या मर्यादित आहे. या महिला शाहिरी व कलापथकात काम करतात, पण त्या विशिष्ट समाजाच्याच असतात, असे नाही. समाजाच्या सर्व स्तरांवरील महिला शाहिर असून त्या सांप्रदायिक शाहिरी सोबतच परिवर्तनाचीही शाहिरी सादर करतात. त्यात शाहू - फुले - आंबेडकरी शाहिरी, जलसे तसेच संत तुकडोजी महाराज, गाडगे महाराज, छत्रपती शिवाजी महाराज व तत्सम समाज सुधारकांच्या विचारांवर आधारित शाहिरी कार्यक्रम सादर करतात. परंतु त्यांचा अंतर्भाव पूर्णवेळ व्यावसायिक कलावंत म्हणून केला जात नाही. त्यांना केवळ प्रासंगिक स्वरुपाचे कार्यक्रम मिळतात. ज्यावर त्यांचा वर्षभराचा उदरनिर्वाह शक्य नसतो.

या महिला कलावंतांना विविध शासकीय योजनांचा प्रचार - प्रसार करणारे कार्यक्रम प्राप्त झाले तर त्यांच्या उदरनिर्वाहाबरोबरच प्रबोधनाचेही कार्य होईल. त्यादृष्टीने जनजागृती, जनसुराज्य, ग्रामस्वच्छता, स्त्री-भ्रुण हत्त्या प्रतिबंध, महिला स्वावलंबन, एड्स जागृती हे विविध कार्यक्रम दिले जातील. त्यांना ओळखपत्रे दिली जातील.

या महिलांना प्रवास करावा लागतो, हे लक्षात घेऊन त्यांना सार्वजनिक वाहतुक व्यवस्थेत सवलतीत पास दिले जातील व त्यांचा अपघात विमा उतरविण्यात येईल.

१. संगीत बारी व तमाशा कलावंत

१. संगीत बारी तसेच ढोलकी फड तमाशात प्रामुख्याने समाजातील उपेक्षित वर्गातील महिला असतात. त्यांना उदरनिर्वाहासाठी गावोगावी भटकंती करावी लागते. अस्थिर जीवन जगावे लागते. त्यामुळे त्यांच्या मुलाबाळांचे शिक्षण व आरोग्य विषयक समस्या निर्माण होतात.

२. संगीत बारी, ढोलकी फड तमाशातील कलावंत स्त्रियांच्या मुलाबाळांसाठी निवासी आश्रमशाळा काढण्यात येतील, तसेच संगीत बारी, ढोलकी फड तमाशातील कलावंत स्त्रियांच्या, पथकासाठी, आरोग्य विमा तसेच अपघात विमा काढण्यात येईल.

३. अखिल भारतीय साहित्य संमेलन किंवा अखिल भारतीय नाट्य संमेलन यांच्या धर्तीवर अखिल भारतीय महिला लोककला संमेलनासाठी भरीव तरतूद करण्यात येईल.

४. महिला लोककलावंतांना, त्यांच्या पाल्यांना लोककला विषयक शास्त्रशुध्द प्रशिक्षण देणाऱ्या विद्यापीठांच्या लोककला अकादमींना प्रतिवर्षी भरीव अनुदानाची तरतूद करण्यात येईल.

५. या महिला जरी कलावंत असल्या तरी विषमता व भेदाभेद मानणाऱ्या आपल्या समाजात त्यांना फारशी मानाची वागणूक मिळत नाही. कित्येकदा तर या महिलांना लैंगिक छळास सामोरे जावे लागते, किंवा संपूर्ण फडालाच ग्रामस्थांकडून धोका निर्माण होतो. अशा स्थितीत त्यांना संरक्षण लाभावे यादृष्टीने संबंधित विभागाच्या उपायुक्त दर्जाच्या पोलिस अधिकाऱ्यांकडे थेट तक्रार नोंदविण्याची सोय केली जाईल.

६. संगीत बारीत काम करणारी स्त्री अथवा तिच्या मुली यांच्याशी विवाह करणाऱ्या व्यक्तिला विशेष पुरस्काराने सन्मानित करण्यात येईल.

७. महिला तमाशा कलावंतांना शासनाच्या घरकुल योजनेचा लाभ देण्यात येईल.

८. ४० वर्षे पूर्ण झालेल्या महिला तमाशा कलावंतीणीस निवृत्ती वेतन लागू केले जाईल.

२२. देवदासी पुनर्वसन

अंधश्रध्दा, गरीबी, शारीरिक व्यंग, जटा येणे इत्यादी अनेक कारणांवरुन अजाण वयातील मुला-मुलींना देवाला / देवीला सोडण्याची प्रथा महाराष्ट्रात आहे. या मुला-मुलींना सर्वसामान्य नागरिकांप्रमाणे कौटुंबिक व सामाजिक आयुष्य जगता येत नाही. समाजव्यवस्थेत जागा नसल्यामुळे तसेच आर्थिक स्त्रोत नसल्याने बहुसंख्यांच्या वाट्याला बाजारात विकले जाण्याचे, शरीर विक्रय करण्याचे भोग येतात. विशेषकरुन, जात उतरंडीतील तळातल्या जातींमध्ये या दु:खद आयुष्य जगणाऱ्यांचे प्रमाण लक्षणीय आहे. सामाजिक विषमता, रुढी, अंधश्रध्दा, अज्ञान, वर्चस्ववादी जातींची समाजावर असलेली पकड यामुळे ही प्रथा निर्मूलन करण्यात अनेक अडथळे येत आहेत. मात्र तरीही माणूसपण नाकारणारी ही प्रथा नाहीशी व्हावी, यासाठी महाराष्ट्र सरकार आग्रही असून पुढील पावले उचलली जातील :-

१. देवदासी प्रथा नाहीशी करणे कायदा, २००५ ची कडक अंमलबजावणी करण्यात येईल.

२. देवदासी प्रथा निर्मूलन व पुनर्वसन कार्य करणाऱ्या देवदासी महिलेस प्रत्येक वर्षी विशेष पुरस्काराने सन्मानीत करण्यात येईल.

३. देवदासी व त्यांच्या मुला-मुलींना पदवी व उच्च शिक्षणासाठी शिष्यवृत्ती योजना सुरु करण्यात येईल.

४. पदवी, पदव्युत्तर, तांत्रिक व उच्च शिक्षण तसेच सरकारी / खाजगी नोकरीमध्ये देवदासी व त्यांच्या अपत्यांना अग्रक्रम देण्यात येईल.

५. देवदासींना मुख्य प्रवाहात सामावले जाता यावे, यादृष्टीने त्यांना व त्यांच्या अपत्यांना बालगृहे, आश्रमशाळा, महिलाश्रम, वृध्दाश्रम येथे अग्रक्रमाने प्रवेश देण्यात येईल. या संस्थांमध्ये या वर्गावारीसाठी एकूण क्षमतेच्या १०% जागा आरक्षित ठेवल्या जातील. या १०% जागा काही कारणांनी न भरु शकल्यास त्यांवर वृध्द, निराधार, एकल महिलांस प्राधान्याने प्रवेश दिला जाईल.

६. देवदासी प्रथा निर्मूलन कायदा व पुनर्वसन योजना यांच्या काटेकोर अंमलबजावणीसाठी राज्य पातळीवर नियंत्रण समिती नेमण्यात येईल व त्यामध्ये देवदासींसाठी कार्य करणाऱ्या संस्था, कार्यकर्ते व देवदासी यांना प्रतिनिधीत्व दिले जाईल.

७. महिला व बाल विकास विभागातर्फे सर्वेक्षण पूर्ण झालेल्या देवदासी महिलांना देवदासी असण्याचा कायमस्वरुपी दाखला व ओळखपत्र देण्यात येईल. देवदासी व त्यांच्या अपत्यांना लागू असलेल्या, शैक्षणिक अनुदान, विवाहासाठी अनुदान वा तत्सम योजनांसाठी हा दाखला व ओळखपत्र एवढेच पुरावे ग्राह्य धरले जातील.

८. देवदासींचे प्राबल्य असलेल्या जिल्ह्यांमध्ये इंदिरा आवास योजनेंतर्गत देण्यात येणाऱ्या घरकुल योजनेत देवदासींकरीता आरक्षण ठेवण्यात येईल.

९. सर्व देवदासींना बीपीएल कार्ड देण्यात येईल व त्याआधारे त्यांना आरोग्य व केंद्र आणि राज्य सरकारच्या लागू होणाऱ्या सेवा व योजना यांचा लाभ घेता येईल.

१०. देवदासी हा शब्द व्यापक असून त्यात वाघ्या, मुरळी, पोतराज, आराध्ये, लुगडंवाले, जोगते, किन्नर, तृतीयपंथी, गोसावी, वासुदेव, कलावंत यांचा समावेश होतो. सर्वेक्षणात ज्यांचा अंतर्भाव आहे, त्यांना देवदासींना लागू असणारे सर्व फायदे व योजना लागू करण्यात येतील.

११. देवदासी प्रथा नाहीशी व्हावी व पुढील पिढीत ती चालू राहू नये, यादृष्टीने देवदासी महिलेला दरमहा ६००/- रुपये निर्वाह वेतन दिले जाते. मात्र वाढती महागाई लक्षात घेता हे उद्दिष्ट साध्य होण्यासाठी ही रककम वाढविण्याची गरज आहे. त्यामुळे ही रक्कम कमीत कमी १५००/- रुपये करण्यात येईल.

१२. देवदासी प्रथा अनुसरणाऱ्या समुहांमध्ये महिलांनी झुलवा लावण्याची प्रथा अस्तित्वात आहे. त्यामुळे सर्वसाधारण पितृसत्ताक समाजाप्रमाणे या समुहातील मुला-मुलींना पित्याचे नाव लावण्यात असंख्य अडचणी निर्माण होता. हे लक्षात घेता त्यांना कुटुंब प्रमुख म्हणून आईचे नांव लावण्याची व आईच्या जातीचाच दाखला देण्याची सोय करण्यात येईल. असा दाखला प्राप्त करण्यासाठी सामाजिक न्याय विभागांतर्गत स्वतंत्र जात पडताळणी कक्ष स्थापन करण्यात येईल.

१३. देवदासींच्या मुला-मुलींशी विवाह करणाऱ्या सर्वसाधारण कुटुंबातील मुला-मुलींना विशेष प्रोत्साहन देण्याच्या हेतूने त्यांना पुरस्कार आणि प्रशंसापर प्रमाणपत्र देण्यात येईल.

१४. अज्ञान, अंधश्रध्दा, गरीबी आणि विषमता यांच्यामुळे आपल्या मुला-मुलींना देवाला वाहण्याची ही प्रथा पिढ्यानुपिढ्या चालू आहे. ती नष्ट व्हावी यासाठी मुला-मुलींना देवाला वाहणाऱ्या कुटुंबाचे, समाजघटकांचे प्रबोधन होणे अत्यंत गरजेचे आहे. तसेच अन्य सर्वसाधारण समाजातही या प्रथेला मान्यता असल्याचे दिसते. धार्मिक - कौटुंबिक देवकार्यात लग्नकार्यात या देवदासींशी संबंधित रुढी चालू आहेत. त्यामुळे खरे तर सर्वच समाजाचे प्रबोधन करावे लागेल. त्यादृष्टीने प्रथा बाधित समूह व प्रथेला उत्तेजन देणारा सर्वसाधारण समाज यांच्या प्रबोधनासाठी स्वयंसेवी संस्था / व्यक्ती यांच्या सहकार्याने विविध उपक्रम हाती घेतले जातील.

१५. देवदासींना स्वावलंबी बनविण्यासाठी लघु-उद्योगासाठी कमी व्याजाने कर्ज देण्यात येईल.

* * * * * *

२३. लैंगिक शोषण झालेल्या महिलांसाठी.

स्त्रियांना समाजात असलेले दुय्यम स्थान, त्यांच्या श्रमाऐवजी त्यांच्या शरीराला मोबदला देण्याची विकृत मनोवृत्ती, स्त्री शरीराभोवती घुटमळणारी समाजाची फसवी नैतिकता या सर्व घटकांबरोबरच समाजाची आर्थिक घडी बदलल्यामुळे होणाऱ्या उलथापालथी आर्थिक हितसंबंध, आर्थिक विषमतेतून निर्माण होणारी **ना पत** रयत हा मुख्य घटक आहे. भारतीय समाजात या सर्वांच्या जोडीला विषमताधिष्ठित, श्रेष्ठ कनिष्ठत्वाच्या फोल कल्पनांवर आधारलेली जाचक जातीव्यवस्थाही कार्यरत आहे.

या पार्श्वभूमीवर तळागाळातील, आर्थिक विषमतेचे चटके सोसणाऱ्या अभावग्रस्त महिलांचे प्रमाण शरीर विक्रयाच्या व्यापारात वाढताना दिसत आहे. हा प्रश्न स्त्रियांच्या लैंगिक शोषणाच्या परिसीमेचा तर आहेच, परंतु समाजातील सर्व प्रकारची विषमता, संपत्ती व अधिकारांची असमान वाटणी यातून तो उद्‌भवला असून भाजीपाला, मुके प्राणी यांची व्हावी तशी महिलांची खरेदी-विक्री होणे ही बाब पुरोगामी महाराष्ट्राला शोभा देणारी नाही.

शरीर विक्रयाच्या बाजारात खरीदल्या / विकल्या जाणाऱ्या व्यक्तींना अत्याचार, हिंसा, अपमान, उपेक्षा, शाश्वतीचा अभाव, कलंकित जीवन अशा सर्व आपत्तींचा सामना करावा लागतो. कौटुंबिक जीवन तर पार उध्दवस्त होते.

कलंक आणि भेदभावामुळे तीव्र स्वरुपाच्या शारीरिक आणि मानसिक हिंसाचाराचा सामना या समुदायास करावा लागतो. नैराश्य, असाध्य आजार, लैंगिक संसर्गाचे आजार, आणि गुप्तरोग, एच.आय.व्ही.ची लागण यासारखी कमजोर करणारी दुखणी यातून मृत्यू ओढवतात. हिंसाचार मानवी हक्कांचे उल्लंघन तसेच बाह्यजगातील गुन्हेगारीची असुरक्षितता यामुळे या महिलांना वर नमूद केलेल्या असाध्य रोगांचा धोका अधिक वाढतो. हा परस्परसंबंध अनेक संशोधनातून सिध्द झालेला आहे.

आर्थिक सामाजिक परिस्थितीमुळे त्यातील शोषणामुळे महिला या व्यवसायात येतात. नंतर अनैतिक वाहतूक प्रतिबंध कायद्यांतर्गत (ITPA) घातलेल्या छाप्यांमध्ये वेगवेगळया अत्याचारांच्या शिकार होताना दिसतात. त्यांना दीर्घकाळ डांबून ठेवले जाते. जामिन नाकारला जातो तसेच न्यायालयीन आणि वैद्यकीय मदत नाकारली जाते. हे देशातील कोणत्याही नागरिकाच्या मुलभूत आणि मानवी हक्कांचे गंभीर उल्लंघन आहे.

जबरदस्तीने व्यवसाय करणाऱ्या विशेषतः अल्पवयीन मुली, ज्यांना त्यांचे नातेवाईकच विकतात किंवा नोकरी किंवा लग्नाचे अमिष दाखवून त्या फसविल्या जातात. त्याचा बचाव आणि सुटका करणे, हे पोलीस आणि सरकारचे आद्य कर्तव्य आहे.

मुलींची अवैध वाहतूक थांबविणे आणि देहविक्री करणाऱ्या महिलांच्या मानवी हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी शासन उपाययोजना करेल.

शरीर विक्रयाच्या बाजारात भारतातील अन्य राज्यांप्रमाणेच महाराष्ट्रातील गरीब अविकसित भाग , देवदासी व तत्सम प्रथांचा प्रभाव असलेले जिल्हे येथून वाहतुक होणाऱ्या मुली / महिलांचे प्रमाण मोठे आहे, हे आता सिध्द झाले आहे. महानगरांमध्येही दरिद्री वस्त्या, मागास विभागातील मुली / महिला फसविल्या जाण्याचे प्रमाण मोठे आहे. हे लक्षात घेता या सर्व **भौगोलिक प्रदेशांमध्ये खालील दक्षता घेण्यात येतील.**

१. या प्रदेशांमध्ये रोजगाराची कामे नियमित व न्याय्य पध्दतीने चालत आहेत, यावर देखरेख ठेवणे.

२. या प्रदेशातील मुलींचे शिक्षण / आरोग्य याबाबतच्या योजना पूर्णाशाने राबवणे.

३. या प्रदेशातील सार्वजनिक वितरण व्यवस्था (अन्न सुरक्षा), पाणी, इंधन याबाबत महिलांची स्थिती सुधारण्याचा प्रयत्न करणे.

४. या प्रदेशातील महिलांच्या सुरक्षेचा प्रश्न महत्वाचा मानून तेथील दलाल टोळ्या, गुन्हेगारी जाळे तसेच हितसंबंधी यंत्रणा (दारुगुत्ते, पब, सोशल क्लब, पार्लर्स, ट्रक टर्मिनल्स इ.) यांवर देखरेख ठेवली जाईल.

५. नैसर्गिक व मानवनिर्मित संकटामध्ये स्त्री च्या असहाय्यतेचा फायदा घेऊन त्यांना या व्यवसायात आणले जाणार नाही. यासाठी त्या-त्या ठिकाणी समुपदेशन केंद्राची स्थापना केली जाईल.

१. सार्वजनिक आरोग्य.

भेदभाव जन्य मानसिकतेमुळे आरोग्य सेवांचा यथायोग्य लाभ घेता येत नाही / पोहोच कमी होते यासाठी.

१. आरोग्य सेवा पुरवठादार / कर्मचारी यांची शरीर विक्रीयांच्या धंद्यातील व्यक्ती बाबतची मानसिकता बदलण्यासाठी त्यांच्यामध्ये संवेदना जागृती केली जाईल.

२. एच.आय.व्ही. सेवा व्यवस्थापनाचे प्रशिक्षण नियमितपणे दिले जाईल.

३. शरीर विक्री करणाऱ्या व्यक्तींच्या तक्रारींची / अडचणींची सोडवणूक करण्यासाठी दवाखान्यात समुपदेशन सेवा, तक्रार निवारण केंद्रे उभी केली जातील.

४. शरीर विक्री करणाऱ्या व्यक्तींच्या मुलांकरीता आरोग्य सेवा मोफत अथवा सवलतीच्या दरात उपलब्ध करुन देण्यात येतील.

५. शरीर विक्री करणाऱ्या महिलांची मुले ही कुपोषित असल्याने तसेच त्यांच्यात पोषण तत्वांची कमतरता असल्याने व त्यांना संसर्गाची अधिक शक्यता असल्याने त्यांची आरोग्य सेवेबाबत विशेष काळजी घेण्यात येईल.

६. शरीर विक्री करणाऱ्या महिला व त्यांच्या मुलांकरीता **प्रभात योजना** करण्यात येईल.

२. शिक्षण

जन्माचा दाखला, निवासी पुरावा ही व यासारखी कागदपत्रे नसल्याने शाळा प्रवेशासाठी अडचणी येतात / प्रवेश मिळण्यात अडचणी उद्‌भवतात.

शरीर विक्री करणाऱ्या महिलांच्या मुलांना शाळेत वेगळेपणाने / हीनपणे वागवले जात असल्याने त्यांचे शाळा गळतीचे प्रमाण जास्त आहे.

शरीर विक्री करणाऱ्या महिलांच्या मुलींना या व्यवसायात यावे लागू नये, यासाठी आवश्यक व परिणामकारक प्रतिबंधात्मक योजनेचा अभाव आहे. यासाठी

१. कागदपत्रांची अट शिथिल केली जाईल. उदा. वडिलांचे नांव, बीपीएल कार्ड, जातीचे प्रमाणपत्र इ. राज्यात शासनाद्वारे भरविण्यात येणारे सर्व आई किंवा वडिल किंवा दोघोचे नाव लिहिण्याचे पर्याय देण्यात येईल.

२. यासंबंधी शिक्षक व शालेय कर्मचारी - अधिकारी यांच्यामध्ये संवेदनाजागृती केली जाईल.

३. एच.आय.व्ही.ग्रस्त किंवा शरीर विक्री करणाऱ्या महिलांच्या बालकांबाबत शाळांमध्ये भेदभाव केला जाऊ नये. यासाठी शिक्षण व आरोग्य विभाग आणि एमसॅक्स यांच्या समन्वय साधला जाईल.

४. शरीर विक्रीचे काम करणाऱ्या महिलांच्या मुलांना सरकारी शिष्यवृत्ती व निवासी शाळेमध्ये सुलभपणे प्रवेश मिळावा, यादृष्टीने शिक्षण हक्क आयद्याची प्रभावीपणे अंमलबजावणी केली जाईल.

५. शरीर विक्री करणाऱ्या व्यक्तींच्या मुलांसाठी पोषक आहार दिला जाईल आणि वस्तीत रात्रीची राहण्याची व्यवस्था केली जाईल.

६. जातीचे प्रमाणपत्र मिळण्यातील अडचणी दूर केल्या जातील.

७. शरीर विक्री करणाऱ्या व्यक्तींच्या मुलींना शालेय / महाविद्यालयीन शिक्षण अर्धवट सोडावे लागू नये, यासाठी त्यांना विशेषत्वाने शैक्षणिक सुविधा उपलब्ध करुन दिल्या जातील. त्यांच्या मुली यांच्याशी सल्लामसलत करुन त्यांना आवश्यकतेनुसार व्यवसाय प्रशिक्षण आणि उद्योग निर्मितीचे सहाय्य व संधी दिली जाईल.

८. शरीर विक्रीच्या व्यवसायातून ज्यांची सोडवणूक केली आहे, अशांसाठी आवाडी व गरजेनुरुप योग्य व्यवसाय कौशल्याचे प्रशिक्षण दिले जाईल.

३. घरकुल योजना.

शरीर विक्री करणाऱ्या व्यक्तींकडे समाज हीन भावनेने बघतो, त्यामुळे त्यांना राहण्यासाठी भाड्याने खोली मिळणे मुश्कील होते. त्यांच्या मालकीची जमीन नसल्याने व निवासी दाखला नसल्याने त्यांना घरकुल योजनेचा लाभ मिळू शकत नाही. यासाठी

१. या व्यवसायातील वृध्द आणि आता व्यवसायातून बाहेर पडलेल्या व्यक्तींसाठी निवारा व्यवस्था केली जाईल.

२. भाड्याचे घर वा घरकुल योजनेंतर्गत घर मिळण्यासाठी लागणाऱ्या कागदपत्रांची अट शिथिल केली जाईल.

३. एच.आय.व्ही. संसर्गित महिलांच्या आरोग्याची खूप हेळसांड होते, म्हणून शासन त्यांच्यासाठी निवास गृहे सुरु करतील.

४. कल्याणकारी कार्यक्रमांची प्रभावी अंमलबजावणी व्हावा यासाठी आवश्यक कागदपत्रांची यादी कमी केली जाईल.

४. बचत गट.

१. महिला आर्थिक विकास महामंडळातर्फे शरीर विक्रीच्या व्यवसायातील व्यक्ती, तमाशा कलावंत आणि तृतीयपंथी व्यक्तींसाठी बचत गट सुरु केले जातील.

२. या व्यवसायातील व्यक्तींचे सध्या अस्तित्वात असलेले बचत गट महिला आर्थिक विकास महामंडळाशी जोडून घ्यावेत आणि त्यांना कौशल्य व नेतृत्व विकास प्रशिक्षण दिले जाईल.

५. सामाजिक सुरक्षा.

१. सामाजिक सुरक्षेच्या व लाभांच्या विविध योजनांचा लाभ मिळावा यासाठी कागदपत्रांच्या छाननीची व मंजूरीची प्रक्रिया सुलभ केली जाईल.

२. आवश्यक कागदपत्रे मिळवून देण्यासाठी तालुका व जिल्हा पातळीवर संबंधित विभागांच्या अधिकाऱ्यांच्या सहाय्याने त्रैमासिक शिबीरे आयोजित केली जातील.

३. मुले ए.आर.टी. वर असल्यास या एकमात्र निकषाच्या आधारे त्यांना बाल संगोपन योजना व यासारख्या इतर योजनांचे लाभार्थी म्हणून पात्र समजले जाईल. इतर योजनांसाठीही याचप्रकारे धोरण ठरवता येईल.

४. ४० वर्षे वयापुढील शरीर विक्रीतून निवृत्त महिलांना संजय गांधी निराधार योजनेतील निर्वाह वेतन अनुदान मिळण्यातील त्रुटी दूर करण्यात येतील.

५. वयाचा दाखला, रेशन कार्ड आणि नागरिकत्वाचा दाखला यासारखी कागदपत्रे लवकर मिळवून देण्याची व्यवस्था केली जाईल.

६. बाल मजुरी, बाल लैंगिक अत्याचार आणि बालकांची मानवी वाहतूक याला अटकाव करण्यासाठी बाल संरक्षणांच्या उपाययोजना सक्षम करुन त्यांची प्रभावी अंमलबजावणी केली जाईल.

७. शरीर विक्री करणाऱ्या महिलांच्या मुलांसाठी दिवसा व रात्रीकरीता पाळणा घरांची व्यवस्था केली जाईल.

६. पोलीसांची भूमिका.

पुनर्वसनाच्या नावाखाली सुटका न करणे, मुलींना त्यांच्या मूळ गांवी परत पाठविणे, त्यांना गुन्हेगार समजून वागवणे आणि वैद्यकीय व कायदेविषयक सहाय्य मिळू न देणे. यासाठी

१. पोलीसांमार्फत धाडी टाकून सुटका केली जाते, त्यावेळी शरीर विक्री करणाऱ्या महिलांना मानवी अधिकार आहेत याची जाणीव ठेऊन त्या अधिकारांचा आदर केला जाईल.

२. पोलीसांमध्ये जाणीव जागृती आणि शरीर विक्री व्यवसायातील गुन्हेगारी दूर करण्याच्या दृष्टीने ठोस उपाययोजनांची आखणी व अंमलबजावणी केली जाईल.

३. पोलीसांची धाडसत्रे ही शरीर विक्री करणाऱ्या महिलांच्या अडचणींमध्ये आणखी भर टाकणारी ठरु नयेत, यासाठी धाडी टाकून सुटका करणे व पुनर्वसन यासाठी सर्वकष धोरण ठरविण्यात येईल.

४. शरीर विक्री करणाऱ्या महिलांप्रती संवेदनशील भावना ठेवून धाडीची कारवाई केली जाईल.

५. शरीर विक्री करणाऱ्या महिलांचे जोडीदार, वस्तीतील गुंड आणि पोलीस यांच्याकडून होणाऱ्या अत्याचारापासून महिलांना संरक्षण दिले जाईल.

६. लैंगिक व्यवसाय करणाऱ्या महिलांसाठी पोलीस स्टेशनमध्ये समुपदेशन केंद्र आणि आरोग्य सेवा उपलब्ध करुन देण्यात येईल.

* * * * *

२४. तृतीयपंथी व्यक्तींकरीता.

तृतीयपंथींय व्यक्तींबद्दल सर्वसाधारणपणे तिरस्कार किंवा चेष्टेची भावना समाजात प्रचलित असलेली दिसते व त्यामुळे त्यांच्या माणूस म्हणून जगण्याच्या मूलभूत मानवी अधिकारांची पायमल्ली होत असते. परंतु प्रत्यक्षात ज्या व्यक्तींचे शरीर पुरुषांचे आणि मानसिकता, हावभाव, वर्तणूक, बोलणे-चालणे हे पूर्णपणे स्त्रीचे आहे, अशा व्यक्तीला तृतीयपंथी म्हणतात. सर्वसाधारणपणे जन्मतःच ज्यांच्या लिंगात विकृती निर्माण झालेली असते किंवा ज्यांच्या शरीरात संप्रेरकांचे (हार्मोनल) असंतुलन निर्माण झालेले असते किंवा ज्यांची वाढच पूर्णपणे मुली व स्त्रिया यांच्या प्रभावाखाली आल्याने वर्तणूक स्त्रियांसारखी होते आणि त्याचबरोबर जे विविध कारणांसाठी लिंग विच्छेदाचा मार्ग स्वीकारतात, अशा सर्व व्यक्तींचा तृतीयपंथींयांमध्ये समावेश होतो.

तृतीयपंथीयांना हिजडा, पवय्ये, खोजे, बंदे देवडा, फालक्या, फातडा, मंगलमुखी, तिरुगाई खोती, आखणी, शिवशक्ती, लुगडंवाला, जोगते, किन्नर, इमेल अशा विविध संबोधनांनी ओळखले जाते. समाजाच्या मुख्य प्रवाहापासून बाहेर फेकल्या गेलेल्या वंचित, शोषित अशा तृतीयपंथीयांना कायदेशीर मान्यता देऊन त्यांना आरोग्य, शिक्षण, रोजगार, मतदान, निवडणूक लढविण्याचा हक्क, वारसा हक्क, विवाह, पालकत्वाचा हक्क, मूल दत्तक घेण्याचा हक्क इत्यादी मूलभूत मानवी हक्क उपभोण्याचा पूर्ण अधिकार आहे.

तृतीयपंथींची लिंगनिहाय ओळख करुन त्यांचा विकास घडवून आणणे आवश्यक आहे. तृतीयपंथीयांना कायदेशीर मान्यता देऊन त्यांना आरोग्य, शिक्षण, मतदान, निवडणूक लढविण्याचा हक्क, वारसा हक्क, विवाह, पालकत्वाचा हक्क व मुल दत्तक घेण्याचा हक्क इत्यादी अधिकार त्यांना देण्याची गरज आहे.

रोजगाराची कोणतीही शाश्वती नसल्यामुळे महाराष्ट्रातील तृतीयपंथी फार मोठ्या प्रमाणावर शरीरविक्रीचा, भीक मागण्याचा, धार्मिक कार्यक्रम, जन्म व विवाहप्रसंगी घरोघरी जाऊन आशिर्वाद देण्याचा व्यवसाय करतात. बहुतांश तृतीयपंथीयांना त्यांच्या कुटुंबातून बाहेर टाकले जाते. तृतीयपंथींच्या बाबतीत होणारा भेदभाव, शिक्षणाचा अभाव, बेरोजगारी, गरीबी यामुळे तृतीयपंथींकडे बघण्याचा दृष्टीकोन बदलत आहे. आंतरराष्ट्रीय संकेत व कायद्यानुसार लैंगिक ओरिएंटेशन व लिंग ओळख (Gender Identity) काहीही असली तरी सर्वजण समान आहेत व सर्वांना समान मानवी हक्क मिळाले पाहिजेत, अशा विचारधारणेला पाठिंबा मिळत आहे. या विचारधारणेला अनुसरुन तृतीयपंथींयांना त्यांचे मानवी हक्क मिळवून देणे हे सरकारचे कर्तव्यच आहे. तृतीयपंथीयांचे प्रश्न तसेच त्यांचा जीवन संघर्ष संपविण्याच्या दृष्टिकोनातून त्यांना २०१३ च्या महिला धोरणात विशेष स्थान देण्याचे ठरविले आहे. तृतीयपंथींचे जीवनमान सुधारावे व त्यांच्या मानवी हक्कांचे संरक्षण व्हावे म्हणून खालील पावले उचलण्यात येतील.

१. सार्वजनिक आरोग्य

तृतीयपंथींना भेदभावाच्या दृष्टिकोनामुळे सार्वजनिक आरोग्य सेवांचा लाभ घेता येत नाही. सबब समाजातील इतर घटकांना ज्या मोफत आरोग्य सेवेचा लाभ मिळतो तसा लाभ तृतीयपंथींना मिळण्याची व्यवस्था केली जाईल. तसेच डॉक्टर व रुग्णालयातील कर्मचारी यांचा तृतीयपंथीयांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन बदलून त्यांना संवेदनशील करण्याची प्रक्रिया सुरु करण्यात येईल. एच.आय.व्ही. रोगासंबंधीच्या व्यवस्थापनेचे प्रशिक्षण डॉक्टर, रुग्णालयातील कर्मचारी व तृतीयपंथींना

नियमितपणे देण्यात येईल. एमसीआय आणि आयटीएमआर मार्फत लिंगबदल शस्त्रक्रियेबाबत कायद्यातील संदिग्धता दूर करणे आवश्यक आहे. तसेच याविषयी शस्त्रक्रियेपूर्वी व नंतर सर्व सार्वजनिक रुग्णालयांमध्ये तृतीयपंथींना मोफत मार्गदर्शन उपलब्ध करुन देण्याबाबत सार्वजनिक आरोग्य खात्यामार्फत सर्व आरोग्य संस्थांना मार्गदर्शक तत्वे बनवून देण्यात येतील. अशा शस्त्रक्रियांसंदर्भात विविध प्रसार माध्यमांद्वारे जनजागृती करणे व या व्यक्तींसाठी उपचार व शस्त्रक्रिया यासाठी आरोग्य विम्यासारख्या योजना अंमलात आणल्या जातील.

२. शिक्षण

जन्मदाखला, वास्तव्याचा पुरावा नसल्याने तृतीयपंथींना शाळा व महाविद्यालयीन प्रवेशात अडचणी येतात. भेदभावामुळे तृतीयपंथींना शिक्षण पूर्ण करता येत नाही. हे लक्षात घेऊन तृतीयपंथींना शिक्षणाची संधी उपलब्ध करुन देणे, त्यांच्या प्रवेशासाठी लागणारी कागदपत्रे तसेच वास्तव्याचा पुरावा यासंबंधीचे नियम शिथिल करणे, शिक्षक व शिक्षकेत्तर कर्मचारी यांना तृतीयपंथींच्या प्रश्नाबाबत संवेदनाक्षम बनवणे, यासाठी शिक्षण, आरोग्य खाते व महाराष्ट्र राज्य एड्स नियंत्रण संस्था यांच्यात योग्य समन्वय साधला जाईल. तृतीयपंथी मुलांसाठी बोर्डींग शाळेची व्यवस्था केली जाईल. प्रौढ तृतीयपंथींकरीता विशेष साक्षरता अभियान राबविण्यात येईल. तृतीयपंथी विद्यार्थ्यांना उच्च शिक्षणासाठी **शून्य व्याजदर कर्ज** देण्यासंबंधी योजना व शालेय शिक्षणासाठी शिष्यवृत्ती सुरु केली जाईल.

३. कौशल्यविकास

१. कौशल्य विकास, कामगार व उद्योग खात्यांना जोडून तृतीयपंथींना आर्थिक सहाय्यासह व्यावसायिक संधी उपलब्ध करुन देण्यासाठी **एक खिडकी (One Window)** प्रशासकीय निर्णय कक्षाची निर्मिती केली जाईल.

२. तृतीयपंथींना लघु उद्योगासंबंधी माहिती व प्रशिक्षण मिळण्याची तरतूद लागू करण्यात येईल.

४. निवारा

समाजातील भेदभावामुळे तृतीयपंथींना भाड्याने घरे मिळणे कठीण जाते. त्यांच्याकडे वास्तव्याचा पुरावा देखील नसल्यामुळे त्यांना घरकुल योजनेचा लाभ घेता येत नाही. त्यामुळे तृतीयपंथींना निवारा पुरविण्याची व्यवस्था करण्यात येईल. त्यादृष्टीने घरकुल योजनेसाठी लागणाऱ्या कागदपत्रांच्या पूर्ततेसंबंधी नियम शिथिल करण्यात येईल. एच.आय.व्ही.ग्रस्त आणि वृध्द तृतीयपंथींसाठी निवाऱ्याची व्यवस्था केली जाईल.

५. स्वयंसहाय्यता बचत गट

तृतीयपंथींसाठी बचत गट स्थापण्यासाठी महिला आर्थिक विकास महामंडळातर्फे मदत केंद्र उघडले जाईल. तृतीयपंथींना कौशल्य विकास व नेतृत्व विकासाची संधी देण्यात येईल.

६. सामाजिक सुरक्षितता.

तृतीयपंथींना गुलाबी रंगाचे रेशनकार्ड देण्यात येईल. केंद्र सरकार व योजना आयोग यांना तृतीयपंथींची ओळख मान्य करण्याची शिफारस केली जाईल. वय वर्षे ४० वरील तृतीयपंथींना पेन्शन देण्याची सोय करण्यात येईल. त्यांना कायमस्वरुपी ओळखपत्र देण्यात येईल.

७. कायदा व गुन्हेगारी.

मा.सर्वोच्च न्यायालयाने डि.के.बसू विरुध्द स्टेट ऑफ बंगाल या न्याय निर्णयात व्यक्तीच्या अटकेसंदर्भात दिलेल्या मार्गदर्शक तत्वांची अंमलबजावणी तृतीयपंथींबाबत देखील करण्यात पुढाकार घेण्यात येईल. भा.दं.वि. चे कलम ३७७ संबंधी दिलेल्या न्यायालयीन निर्णय तृतीयपंथींना देखील लागू असल्यासंबंधी पोलीस खात्यास शिक्षित करण्यात येईल. महाराष्ट्रात तृतीयपंथींची जनगणना करण्यात येईल. विविध कल्याणकारी कार्यक्रम तृतीयपंथींकरीता राबविण्यासाठी एक राज्यस्तरीय समितीचे गठन करण्यात येईल. या समितीमध्ये तृतीयपंथीयांचे प्रतिनिधी, कार्यकर्ते व स्वयंसेवी संस्थांचा समावेश असेल. तृतीयपंथीयांच्या समस्यांचे संशोधन करुन त्यांच्या पुनर्वसनासाठी कल्याणकारी योजना राबविण्यात येईल. तृतीयपंथींना प्रमाणपत्रे इत्यादी मिळण्याकरीता तहसिल स्तरावर योग्य निर्देश देण्यात येतील. तृतीयपंथींचे गुन्हेगारीकरण रोखण्यासाठी पोलीस खात्यास संवेदनशील करण्यात येईल. तृतीयपंथींना अटक झाल्यावर त्यांना वैद्यकीय, कायदेशीर मदत मिळेल अशी तरतूद केली जाईल. या सर्व तरतुदींची अंमलबजावणी करत असतांनाच या व्यक्तींना सन्मानाने माणूस म्हणून जगता यावे, यासाठी सर्वंकष कायदा तयार करण्याच्या शक्यता तपासून त्यादृष्टीने पावले उचलली जातील.

८. प्रतिबंधात्मक उपाय.

कोणत्याही व्यक्तीला तृतीयपंथी आयुष्य जगण्याची सक्ती होऊ नये, यासाठी प्रतिबंधात्मक उपाय म्हणून गरोदर महिलेस प्रसूतीपूर्व वैद्यकीय मदत मिळणे गरजेचे आहे. तसेच संप्रेरकांच्या असंतुलनाच्या प्रकरणी योग्य वैद्यकीय उपचार व मार्गदर्शन मिळाले पाहिजे. व्यक्तिमत्व दोषासंदर्भात सुयोग्य समुपदेशन व प्रत्यक्ष मदत वेळीच कशी मिळेल, त्याच्या उपाययोजना करणे गरजेचे आहे. त्याचप्रमाणे अशा समस्या व त्यावरील उपाय याबाबत समाजात जागृती निर्माण होण्यासाठी प्रयत्न केले जातील.

९. पुरस्कार

तृतीयपंथींचा सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक विकास होण्यासाठी भरीव कामगिरी करणाऱ्या तृतीयपंथी व इतर सामाजिक संस्था आणि कार्यकर्ते यांना विशेष पुरस्कार देऊन पुरस्कृत करण्यात येईल.

१०. सिनेमा / नाटक

तृतीयपंथींच्या समस्या समाजापुढे मांडणे गरजेचे आहे. त्याकरीता तृतीयपंथींच्या समस्या मांडण्यासाठी निर्मित केलेल्या सिनेमा व नाटकांना सरकारतर्फे आर्थिक मदत देण्यात येईल.

११. तृतीयपंथी कल्याणकारी बोर्ड

तृतीयपंथी कल्याणकारी योजना राबविण्यासाठी राज्यस्तरीय तसेच जिल्हानिहाय वेगळा **कल्याणकारी बोर्ड** निर्माण करण्यात येईल.

शासनाच्या वैद्यकीय अधिकाऱ्यांकडून तृतीयपंथी असा दाखला दिल्यानंतरच, तृतीयपंथीयांना सर्व योजनांचा लाभ देण्यात येईल.

* * * * * * *

२५. विविध क्षेत्रातील महिलांच्या योगदानाबद्दल पुरस्कार.

सर्वच क्षेत्रात महिलांनी अत्युत्कृष्ट कर्तबगारी दाखविली आहे. शिक्षण, आरोग्य, कल्याणकारी उपक्रम यासारख्या परंपरागत क्षेत्रात त्यांनी विशेष कर्तव्य दाखविलेच आहे. शिवाय परंपरेने पुरुषांची मक्तेदारी असलेल्या क्षेत्रांतही त्यांनी आपला ठसा उमटवला आहे. एक आदर्श निर्माण केला आहे. त्याच्या कर्तृत्वाची कदर करण्यासाठी व त्यांच्या कार्यातून इतरांना प्रेरणा मिळावी, याकरीता शासन योजना आखील.

महिला व बाल कल्याण क्षेत्रात उत्कृष्ट कार्य करीत असलेल्या समाजसेविकांच्या व संस्थांच्या उत्कृष्ट कामाची कदर करण्यासाठी व इतरांना प्रेरणा मिळावी, याकरीता दिनांक १५ ऑक्टोबर, १९९६ च्या शासन निर्णयान्वये दरवर्षी राज्य स्तरावर एक महिला समाजसेविकेला राज्यस्तरीय पुरस्कार, जिल्हास्तरावर प्रत्येक जिल्ह्यातून एका समाजसेविकेला जिल्हास्तरीय पुरस्कार आणि विभागीय स्तरावर प्रत्येक महसूल विभागातून एका संस्थेला विभागीय स्तरीय पुरस्कार दिला जातो.

महिला फक्त सामाजिक क्षेत्रातच कार्यरत नसून महिला आता आयटी क्षेत्र, सरकारी नोकऱ्या, सार्वजनिक उपक्रम, विविध संशोधने, उद्योग अशा क्षेत्रातही आपल्या कार्याचा ठसा उमटवित आहेत. त्यामुळे त्याच्या कार्यास प्रोत्साहन देण्यासाठी शासनाच्या प्रत्येक विभागाला राज्यातून उत्कृष्ट काम करणाऱ्या महिलांसाठी पुरस्कार योजना तयार करण्याचे आदेश देण्यात येतील व त्यानुसार प्रत्येक विभागाच्या तीन महिलांना प्रथम, द्वितीय व तृतीय क्रमांकाची पारितोषिके देण्यात येतील व या सर्व पारितोषिकांचे वितरण जागतिक महिला दिनी करण्याचे बंधन सर्व विभागांना घालून देण्यात येईल. तसेच सरकारी नोकऱ्या, सार्वजनिक उपक्रमामध्ये कार्यरत असलेल्या पुरस्कार प्राप्त महिलांना विशेष वेतनवाढी देण्यात येतील.

* * * * * *

ऋण-निर्देश.

माझ्या अध्यक्षतेखाली व मा.ना.प्रा.फौजिया खान, राज्यमंत्री, महिला व बाल विकास यांच्या उपाध्यक्षतेखाली महाराष्ट्र राज्याचे तिसरे महिला धोरण अंतिम करण्यासंदर्भात शासनाच्या महिला व बाल विकास विभागाने शासन निर्णय क्र.संकीर्ण-२००८/प्र.क्र.२६१/(भाग-१)/का-२, दिनांक १२ जुलै, २०१२ अन्वये समिती गठित करण्यात आली होती. या समितीने तिसरे महिला धोरण अंतिम करण्याकरीता नऊ विषयांसाठी स्वतंत्रपणे नऊ उपसमित्या तयार केल्या होत्या. या समितीमध्ये खालीलप्रमाणे मान्यवरांचा समावेश करण्यात आला होता.

अ.क्र.	विषय	विषयनिहाय गट सदस्य
१	महिलांना केंद्रस्थानी मानून नियोजन / जेंडर बजेट / पाळणाघर / महिलांच्या अतिउत्कृष्ट कामाबद्दल योजना / सुरक्षा बलात कार्य करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांच्या पत्नीस प्रोत्साहन देण्याकरीता योजना.	**श्रीमती शोभाताई फडणवीस, समन्वयक** श्रीमती मिनाक्षी पाटील, श्रीमती निलमताई गोऱ्हे, श्रीमती रजनीताई सातव, डॉ.श्रीमती क्रांती जेजुरकर, श्रीमती ज्योती म्हापसेकर, श्रीमती सईदा नाईक, ॲड.(डॉ.) श्रीमती वर्षा रोकडे, श्रीमती नलिनी पाटील, श्रीमती दिप्ती ताम्हाणे, श्रीमती शितल म्हात्रे, श्री. एम.डी. बोरखडे, **सदस्य सचिव** उप आयुक्त, महिला व बालविकास आयुक्तालय, पुणे
२	महिलांसाठी सनद / महिलांविषयक कायदे / कैद्यांच्या पत्नींचे प्रश्न / मालमत्ता विषयक हक्क / देवदासींचे प्रश्न / सुरक्षा व संरक्षण / कायदा समिती / राजसत्ता	**श्रीमती उषाताई दराडे, समन्वयक** श्रीमती शोभाताई फडणवीस, ॲड. रजनीताई सातव, श्रीमती निलमताई गोऱ्हे, ॲड. श्रीमती रेणूका घुले, ॲड. फ्लेव्हिया ॲग्निस, श्रीमती सीमाताई साखरे, श्रीमती हेमा पटवर्धन, ॲड.(डॉ.) श्रीमती वर्षा रोकडे, ॲड. श्री. राजीव चव्हाण, ॲड. श्रीमती सना सय्यद, ॲड. श्रीमती बॉबी मल्होत्रा, ॲड. श्रीमती पुजा कुटे,

		श्रीमती सुरेखा ठाकरे, श्रीमती चित्रा वाघ, श्रीमती वैशाली नागवडे, श्री. एम.डी. बोरखडे, **सदस्य सचिव** उप आयुक्त, महिला व बालविकास आयुक्तालय, पुणे
३	कृषी, ग्रामीण, शहरी क्षेत्रातील महिलांची भूमिका / पाणी पुरवठा	**श्रीमती कमलताई व्यवहारे, समन्वयक** श्रीमती उषाताई दराडे, श्रीमती निर्मला गावित, श्रीमती सीमाताई साखरे, प्रा. श्रीमती नंदा कांबळे, प्रा. श्रीमती मंगला जंगले, श्रीमती वैशाली मोटे, श्रीमती ज्योती पावरा, श्री. किरण काळे, श्री. अभिजित खानविलकर, ॲड.(डॉ.) श्रीमती वर्षा रोकडे, श्रीमती छाया पाटील, श्रीमती प्रतिभा शिंदे, श्री. महेंद्र गायकवाड, **सदस्य सचिव** बाल विकास प्रकल्प अधिकारी
४	व्यसनमुक्ती / शिक्षण / वसतीगृह / सांस्कृतिक दृष्टीकोन	**श्रीमती विद्या चव्हाण, समन्वयक** श्रीमती दिप्ती चवधरी, श्रीमती माधुरी मिसाळ, श्रीमती सुमेधा नाईक, श्रीमती फरीदा लांबे, श्रीमती सुरेखा पाटील, श्री. दत्ता बाळसराफ, श्रीमती बीना लष्करी, श्री. विजय कान्हेकर, श्रीमती वर्षा खन्ना, श्रीमती सिसीलिया कारलेस, श्रीमती सुवर्णा पवार, **सदस्य सचिव** बाल विकास प्रकल्प अधिकारी
५	आरोग्य / प्रसाधनगृह सुविधा / पर्यावरण	**श्रीमती अलका देसाई, समन्वयक** श्रीमती यशोमती ठाकूर, श्रीमती मीराताई रेगे पाटील,

		श्रीमती मिनाक्षी पाटील, श्रीमती प्रणिती शिंदे, डॉ. श्रीमती वर्षा वर्गीस, डॉ. श्री. दिलीप घुले, डॉ. श्री. सचिन जाधव, डॉ. श्री. समीर दलवाई, श्रीमती प्रतिमा ऊके, श्री. श्रीधर पाटील, श्रीमती ललिता कचरु यादव, श्रीमती रोहिणी जाधव, डॉ. श्री. विवेक कोरडे, श्रीमती भारती बा. धोंडगे, ॲड.(डॉ.) श्रीमती वर्षा रोकडे, डॉ. श्रीमती कामाक्षी भाटिया, श्रीमती एर्मेन्डा फर्नांडिस, श्रीमती मनिषा बिरारीस, **सदस्य सचिव** बाल विकास प्रकल्प अधिकारी
६	जाणीव / जागृती / एन.जी.ओ. संनियंत्रण व परिवेक्षण / अपंग मतिमंद मुली	**डॉ. श्रीमती सुरेखा पाटील, समन्वयक** श्रीमती यशोमती ठाकूर, श्रीमती अलका अनंत देसाई, श्रीमती शामला दिगंबरराव बागल, श्रीमती स्नेहजा रुपवते, श्रीमती चेतना सिन्हा, श्रीमती दिपा देशमुख, श्री. निलेश राऊत, श्री. निलेश पुराडकर, ॲड.(डॉ.) श्रीमती वर्षा रोकडे, श्री.दिलीप हिवराळे, **सदस्य सचिव** बाल विकास प्रकल्प अधिकारी
७	स्वयंसहाय्यता बचत गट	**श्रीमती मंदा म्हात्रे, समन्वयक** श्रीमती पंकजा मुंडे-पालवे, श्रीमती कमलताई व्यवहारे, श्रीमती प्रभाताई ओझा, श्रीमती वीणा पुनाचा, श्रीमती निलीमा तपस्वी, श्रीमती ज्योती पठाणीया, श्रीमती समिना खोराकीवाला,

		श्री. विश्वास ठाकूर, श्रीमती नलिनी चंदेले, श्रीमती शकुंतला थोरात, श्रीमती वैशाली मोटे, श्रीमती सुलभा खोडके, श्री प्रविण बनसोडे, **सदस्य सचिव** उपव्यवस्थापक, महिला आर्थिक विकास महामंडळ, मुंबई
८	असंघटित कामगार महिलांकरिता	**श्रीमती सुशिबेन शहा, समन्वयक** श्रीमती ॲनी शेखर, श्रीमती मनिषा निमकर, श्रीमती कांता नलावडे, श्रीमती विद्या चव्हाण, श्रीमती मेधा त्रिवेदी, श्रीमती निला लिमये, श्रीमती स्मिता कांबळे, श्रीमती रेणूका सोनावणे, श्री प्रविण बनसोडे, **सदस्य सचिव** उपव्यवस्थापक, महिला आर्थिक विकास महामंडळ, मुंबई
९	लैंगिक व्यवसायात शोषण झालेल्या पीडित महिला व तृतीयपंथी यांच्या समस्येबाबत	**लक्ष्मी नारायण त्रिपाठी, समन्वयक** श्रीमती अनू स्वामी, श्रीमती काशी जाधव, श्रीमती उषा देसाई, श्री. पंकजकुमार बेदी, श्रीमती संयोगिता ढमढेरे, श्रीमती अरनेस्ट नरहोना, श्री. अथर्व नायर, श्रीमती मीनू शेशू, श्री. डी. एम. निंबोरकर, श्रीमती गौरी सावंत, श्रीमती शोमिता बिश्वास, सदस्य सचिव, महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग

वरील समित्यांमध्ये महिलांच्या प्रश्नांची जाण असणारे व तळागाळात काम करणारे सामाजिक कार्यकर्ते, महिला संघटनांचे प्रतिनिधी, लोकप्रतिनिधी व विषयतज्ञांचा समावेश करण्यात आला होता. उपरोक्त मान्यवरांनी गठीत समितीच्या बैठकीस वेळोवेळी उपस्थित राहून विषयनिहाय

आपले अमूल्य मार्गदर्शन व सूचना धोरण ठरवितांना मांडलेल्या आहेत. त्यासाठी त्यांचे आभार मानण्यात येत आहेत.

सदर महिला धोरणाचा मसुदा तयार करण्यासाठी उपसमित्यांचे अध्यक्ष आणि सदस्य यांचेशी समन्वय साधणे, बैठकांचे नियोजन करणे, उपसमित्यांनी सादर केलेल्या शिफारशी संकलित करणे आणि टंकलेखन करुन मसुदा तयार करण्यासाठी श्री.प्रमोद वळंज, कक्ष अधिकारी, महिला व बाल विकास विभाग, श्री.शांताराम लोंढे, विधी तज्ञ, महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग, आणि श्री.दत्ताराम वासावे, लिपीक, महिला व बाल विकास विभाग यांनी तत्परतेने काम पार पाडले. त्यांच्या या उल्लेखनीय कामगिरीबद्दल त्यांचे अभिनंदन करण्यात येत आहे. त्याचप्रमाणे उपसमित्यांकडून महिला धोरणाबाबत प्राप्त शिफारशींचे आकलन करुन, त्याचे योग्य शब्दांकन करुन एकसूत्रता ठेवण्याकामी श्रीमती प्रतिमा जोशी, मुख्य वार्ताहर, महाराष्ट्र टाईम्स, दलित मित्र प्रा.श्रीमती साधना झाडबुके, सामाजिक कार्यकर्त्या आणि प्रा.सुनीता कुलकर्णी, सदस्या, महिला विकास कक्ष, मुंबई विद्यापीठ - पी.डी.कारखानीस महाविद्यालय, अंबरनाथ, ॲड.श्री.राजीव चव्हाण यांनी जे बहुमूल्य योगदान दिले आहे. त्याबद्दल त्यांचे विशेष आभार व्यक्त करण्यात येत आहे.

मा.श्री.उज्ज्वल ऊके, प्रधान सचिव (भा.प्र.से.), महिला व बाल विकास विभाग यांनी सर्व समित्यांच्या शिफारशी विचारात घेऊन त्यामध्ये यथोचित सुधारणा करुन, या महिला धोरणाचे प्रारुप जनतेपुढे सादर केले आहे. याबद्दल त्यांचे विशेष अभिनंदन करण्यात येत आहे.

महाराष्ट्र राज्याच्या या तिसऱ्या महिला धोरणाचा मसुदा www.maharashtra.gov.in या संकेतस्थळावर उपलब्ध असून, याबाबत काही अभिप्राय / सूचना असल्यास एक महिन्याच्या आंत mahiladhoran32013@gmail.com या ई-मेल पत्त्यावर पाठविल्यास त्याबाबत निश्चितपणे विचार होवून योग्य निर्णय घेण्यात येईल.

दिनांक :- ०८.०३.२०१३.

आपली,

सही /-
(प्रा.वर्षा गायकवाड)
मंत्री,
महिला व बाल विकास,
महाराष्ट्र शासन

* * * * * * * * * *

महिला व बाल विकास विभाग

मंत्रालय, मुंबई